

Андрій Федько

***Молоді літа минули.
А мрії
не здійснились...***

Торонто - 1994
diasporiana.org.ua

ANDRIJ FEDKO

**MY YOUNGER YEARS PAST BY.
MY DREAMS DID NOT COME TRUE...**

Toronto -- 1994

АНДРІЙ ФЕДЬКО

**МОЛОДІ ЛІТА МИНУЛИ.
А МРІЇ НЕ ЗДІЙСНИЛИСЬ...**

Торонто – 1994

ISBN 1-895601-10-X

**Printed by Beskyd Graphics Ltd.
2559 Dundas St. W., Toronto, ON. M6P 1X6**

A. FEDKO
31 SAYBROOK AVE
TORONTO, ONT. M8Z 2V5
CANADA

1

1

Я називаюся Андрій Федько. Моеї сестри син Василь Гальків ще давно, з молодих літ, питав мене, як ми опинилися в Канаді: "Вуйку, мама мені розповідала, що ви пройшли важкі часи за війни." Ніколи не мав часу, щоб зібрати свої спогади. Життя складалося так, що не було ні часу, ні можливості, щоб перелити своє життя на папір. І тільки тепер, на схилі життя, згадуючи пережите, хотів би розповісти людям про ті важкі часи.

Народився я 1913 р. в с. Либохора Львівської обл. Турківського району біля Самбора. Село було досить велике, впиралося в Карпати. В селі було 2 церкви, одна в верхньому кінці, інша – в нижньому.

Я походжу з заможнішої родини. Мій дідो мав 5 синів. Всі вони з часом оженилися і побудувалися на землі свого тата, господарюючи разом.

Мій тато мав два сини: мене і мого брата. Брат був старший від мене на чотири роки.

З 1937 року я служив у польській армії. В 1939 році, коли почалася II світова війна, поляки відправили нас бити Гітлера. Відразу, на початку війни, я попав у полон і додому більше не повернувся. Довгі роки я блукав по тюрмах та концтаборах. Так у страшних поневіряннях пройшла частина мого життя, юнацькі роки. Аж у 1950 р. я виїхав до Канади, де й живу до сьогодні.

Мій брат був жонатий, мав четверо дітей: два сини і дві дочки. Брата ще молодим забили "товариші", а всю його родину, жінку і дітей, вивезли у Миколаївську область, на південь України, де вони живуть і досі. Може й краще, що я додому більше не повернувся, бо й моє тіло тліло б десь у землі, і не бачив би я ні життя, ні волі.

Отже, розповідь свою почну з вересня 1939 року, коли мене примусово забрали на польську війну проти німців. У моєму селі відправляв хлопців форшман до поїзду з с. Сянки. Це було 12-13 км до станції. Не тільки мене взяли тоді до війська, нас було багато – хлопців 20-30. Привезли нас до с. Сянки і там заладували в поїзд, і поїздом ми приїхали до Ярославля. В Ярославлі не було часу навіть переобмундирувати нас з цивільного одягу у військовий. Але завели нас до казарми, кинули обмундирування кому яке попало, без жодних примірок, мале, чи велике – без різниці. Дали й амуніцію – ручну зброю чи автоматизовану. Так ми пішли на фронт. На фронті я воював три дні і три ночі. Але досить того, що встиг бути раненим у ногу. Я зустрів там ще двох українців: один із них був зі Стрия, другий – зі Скольного, (я ж сам родом з Турчанського повіту). Ми трималися завжди один одного, разом і дезертували з фронту. Втекли ми з самої фронтової лінії, в час, коли німці притихли. Не пам'ятаю

вже, яка то була місцевість, поблизу якого міста. В мене тоді був автомат РКМ. Ще будучи на навчанні в польському війську, я добре навчився ним володіти. Тому і дали мені цей РКМ. Так ми полями та ровами втекли з лінії фронту. Незадовго ми опинилися біля якогось фільварку. Були страшно голодні, так як ще за два дні до нашої втечі до фронту не дійшла кухня. Тому дві доби ми нічого не їли, і були втішені, коли побачили фільварок. Але виявилось, що всі двері там були зачинені. Я вирішив, що треба перескочити через паркан на другий бік і пошукати там ключ. Так і зробив, але ключа там не виявилось. Хлопці передали мені через паркан зброю і перескочили самі. Було страшно і небезпечно. Ходили чутки, що німці, піймавши польського жовніра, виклювали йому очі, відрізували язик, словом, мордували. Тому кожен боявся. Озираючись, крадькома пройшли через широке подвір'я, підійшли до будинку. Двері були відчинені. Ми зайшли в одну кімнату, в другу. Всюди тихо, нема нікого. В одній з кімнат ми побачили багато одягу. Та шукали ми зовсім іншого – чогось поїсти. Зайшли до кухні і у шафі знайшли житній хліб. Подумали про те, що в стайні є худоба, значить, можна здобути ще й молока. Ще вдома я навчився доїти корову – в мамі я був і за сина, і за дочку. Підійшли ми до стайні. Я зайшов перший і побачив, що корову доїть якась

дівчина. Коли вона помітила нас, то страшенно злякалася, підхопилася. Я її запитав:

– Що ти тут робиш? Ти тут працюєш?

– Ні, – відповіла.

– Ти полька, чи українка?

– Я українка, з сусіднього села.

– Чому нікого нігде немає? Де всі?

– Всі вночі повтікали. Я прийшла сюди, до фільварку, видоїти корову, взяти молока.

– Добре, дякую. Коли надойш молока, наллеш нам трохи в маньєрку.

Дівчина погодилася і сіла доїти далі. Врешті дала нам трохи молока і каже:

– Вважайте, бо тут ще є поляки, щоб вас не зловили. А недалеко знову ж німці. Вони відрізують язики і виколюють очі польським жовнірам.

Ми їй щиро подякували, знайшли браму і пустилися знову в дорогу. Пройшли ми трохи часу і побачили невелике село. Не знаю як воно називалося, єдине, що мені було відомо – це те, що ми знаходились десь між Добромелем і Ярославлем. Йшли ми вечором обмундировані, криючись від німців та поляків. Так, йдучи селом, знайшли український склеп-кооперативу. Я підійшов до дверей і постукав – ніхто не відізався. Так ми кілька разів стукали то у вікно, то в двері. З-за дверей по-польськи відізувалася жінка:

– Панове, ми не маємо нічого. Все забрали поляки.

– А ви не є поляками?

– Ні.

– Не бійтеся, ми вам нічого не зробимо. Відкрийте нам.

Вона відкрила.

– О, то ви українці? – запитала вона.

Тоді українцями нас називали рідко, переважно русинами або руськими.

– Так, – відповіли ми.

Вона нас нагодувала, розповіла про те, які чутки ходять про поляків. Сама не бачила нічого, бо не було в них ні німців, ні поляків.

Хлопець зі Стрия здогадався попросити в жінки цивільне вбрання, щоб безпечніше нам було йти далі. Жінка нас зрозуміла, так як і її син десь вимушений переховуватися, тому дала нам вбрання. В хаті ще були дочка і господар. Вони нас попросили не залишати на видному місці зброю, бо за таке поляки їх перестріляють. Я їм пообіцяв, що зброю ми надійно заховаємо – у стодолі, на стриху в сіні.

Ми повечеряли, трохи наситилися і пішли спати. Пішли у цю ж стодолу. Вилізли на стрих, драбину відсунули і полягали в сіно спати. Заснули ми міцно, на якийсь час забувши про страхи пережитого. Аж тут, крізь сон, чую: "Пане, пане!" – промовляв тривожно жіночий голос. Це було десь під ранок. Після глибокого

сну не міг зрозуміти – чи це мені сниться, чи це насправді. Підхопився, питаю:

– Що сталося?

– Поляки грабують наш склеп!

– Які поляки?

– Не знаю. Якись поляки в цивільному.

Я розбудив двох своїх товаришів. Той, що був зі Стрия, називався Жінченко, а той зі Скольного – Андрій П'ятка.

-- Хлопці вставайте! Поляки склеп грабують!

– Що будемо робити? – запитали.

– Беріть зброю, – і я взяв свій РКМ. В stodолі в стіні була така діра, в яку входив дишель (щось подібне на вікно). Ми вийшли. В хаті було троє поляків у цивільному. Один з них тримав господарів у кімнаті, а дівчина вистрибнула через вікно, оббігла хату і прибігла в stodолу, щоб повідомити нас про все, що сталося. Другий поляк пішов до склепу і почав викидати через вікно різний товар: цигарки, сірники, нитки і інші дрібні речі. Третій стояв на вулиці і пакував все до торби. Обійшли ми хату і стали думати, що тут робити. Нам була потрібна зброя, так як поляки були озброєні револьверами. За кілька хвилин став я за тим, що пакував вкрадені речі, і питаю по-польському:

– Ти що робиш?

Він злякався.

– То є український склеп, – каже.

- Ти сам тут?
- Ні. Ще один у склепі, а другий в хаті.
- Заклич їх.

Він покликав. Коли вони зійшлися, ми заговорили по-іншому:

Ах, ви, собаки польські! Зарази! То ви ще на остатку прийшли український склеп грабувати?

Всі вони мали велосипеди. За кілометр чи більше від хати був невеликий лісок.

– Йдіть і не оглядайтеся, – сказав Жінченко, – як будете оглядатися, я вас за кілометр дістану з цього РКМ-у.

Вони кинулися до своїх велосипедів.

– Ні! Підете пішки.

Зібралися вони всі троє і вийшли на дорогу, не оглядаючись. Поглядом ми провели їх аж до самого лісу. Коли ж вони зникли з очей, ми підійшли до господарів і кажемо, що зброю свою залишили у їхньому сіні, як і домовилися, а самі переодягаємося, беремо велосипеди і будемо втікати, так як поляки можуть кого слід повідомити про незнайомців зі зброєю в українському склепі.

Мої два товариші вміли їздити на велосипеді, мене ж довелося цій справі ще вчити. Посадили мене на раму і сказали крутити педалі. Я крутив їх і вперед, і назад, але їхати не міг. Тоді вони пустили велосипед разом зі мною з горба, щоб не крутити мені самому педалі. Я

трохи проїхав, потім почав хитатися і нарешті впав. Словом, вирішили ми йти пішки.

Пройшли ми якийсь відрізок дороги і побачили солдатів. Виявилось, що це німці проводили польську армію. Треба було нам звернути десь у поле, щоб якимось непомітно обминати їх. Але ми йшли боком, попри шосе і провадили велосипеди. Одяг у нас був ци-вільний, щоправда, взуті ми були в новісінькі військові черевики і на шиях мали такі медалі, на яких було вказано, що ми є грекокатоликами і які маємо імена. Ці медалі давали на той випадок, якщо людина загине, щоб можна було її опізнати. Зрівнялися ми з цією колоною. Колона була довгою: мабуть, кілька сот солдат польської армії. Повз нас проїхало кілька мотоциклів з офіцерами, пройшла колона солдат – і ніхто не звернув на нас увагу. Аж в самому кінці, ніколи цього не забуду, їхав якийсь німецький офіцер на сивому коні і, зрівнявшись з нами, по-польськи запитав:

– Хто ви є?

– Ми є цивільні.

– А куди ви їдете і звідки?

Ми пояснили, що втекли з дому, бо не хотіли йти до польської армії.

– А, ви має військові бути!

Ми кажемо, що ці військові черевики ми стягнули з вбитих військових, на яких натрапи-

ли на дорозі, а так як самі були босі, то вирішили ці черевики взяти собі.

– То куди ви хочете йти? Додому? Додому не підете. Ставайте в кінець.

І нас долучили до польської армії, з якою ми дійшли аж до Добромиля. Там нас загнали до жидівської божниці. Ми були в самому кінці колони, тому потрапили до божниці в числі останніх, тобто, коли вона вже майже повністю була забита людьми, так що й повернутися не було як. Напакували нас, як оселедців, закрили. Пройшов якийсь час і сказали ми один одному: "Видно тут і закінчиться наше життя. Це все від Бога, це його воля. Адже кожна людина має якусь долю від Бога."

Але за якусь хвилину відкрилися широко двері, і увійшли двоє: німецький офіцер і перекладач. Перекладач мав на рукаві маринарки опаску, не пам'ятаю вже яку: червону чи білу. Перекладач знав багато мов, у тому числі і німецьку. Питається: Хто є кухар? Потрібно сім чоловік до кухні." Всі піднесли руки, ми також. Він відрахував сім чоловік з кінця. Нас трое попали в це число. Виявилось, що їм кухарі були непотрібні, так як мали своїх, а треба було людей, щоб дрова рубали, воду носили, картоплю чистили. Нас завели туди. На кухні було кілька німецьких солдат, офіцерів, перекладач. Перекладач подивився на нас і запитав, ким ми є. Ми відповіли, що є українцями. "Як ви сюди

попали?" – знову запитав він. І ми розповіли, як йшли шляхом, як зустріли колону полонених польських солдатів, як нас долучили в кінець цієї колони, бо ми не мали жодних документів, легітації. І так ми попали сюди.

– Звідки ви є? – запитав перекладач. Я йому все розтлумачив.

– І що ви думаєте робити?

– Ми хотіли б якось добитися додому.

– Важко вам буде тут між солдатами. Чекайте тоді до завтра. Тут є один священник з Добромеля. Завтра підете до нього і розкажете йому це все.

На другий день дали нам сніданок. Поснідали ми досить непогано. Після сніданку ми зібралися і пішли шукати цього священника. Він нас прийняв і запитав:

– То ви є українці?

– Так, – кажемо, – ми українці.

– Але тут і поляків є багато, які добре розмовляють українською мовою. Скажіть "Отче наш".

– Отче наш, що єси на небесах. Нехай святиться ім'я Твоє, нехай буде воля Твоя... – почали ми.

– Добре, зупинив він нас. – То, може, ви хоч метрики маєте?

– Так, – відповів Жінченко зі Стрия.

Священник подивився наші метрики і переконався, що ми є справді українцями.

– То ви хочете додому йти? – запитав священик.

– Хотіли б, – відповіли ми.

– Не зможете ви дістатися додому. По-перше, поїзди всі не ходять, бо затримані. По-друге, там, звідки ви є, зараз большевики.

Тоді я вперше в житті почув це слово. Я ще не знав тоді, хто такий большевик.

– Хто це є "большевики"? – запитав я.

– То ви не знаєте? – здивувався священик.
– Це ж рускі, комуністи. Я би радив вам затриматися, перечекати кілька днів. Нехай все заспокоїться. А коли все владнається, можете пробувати вирушити додому.

Перекладач знову завів нас туди, звідки ми прийшли, пояснив німцям, що ми є дійсно українцями. Пробули ми в Добромилі два дні. Прийшов німецький офіцер і попросив показати ті медалі, що вдягалися на шию. Не знаю, звідки він про них взнав. Можливо, священик йому про них розповів. Мушу сказати, що з нами обходилися непогано, ніхто нас не кривдив.

За кілька днів нас всіх зібрали в поїзді і відправили до Кракова. Там поселили нас в уланські казарми. Мати рідна! Мені знову прийшла до голови думка, що вже погинемо. Було там близько п'ятнадцяти тисяч людей з польської армії. За кілька днів появилися воші. Ми ще були не стрижені. Нас було багато, та й часу бракувало всіх стригти. Не вистачало

також харчів. У казармах для нас поробили трьохповерхові ліжка, бо важко було нас всіх розмістити. Так провели ми у Кракові тиждень. Роботи нам ніякої не давали. Ми часто ходили по-під парканами, через які люди нам перекидали цигарки, хліб, тютюн, інші речі. Таким чином, ми трохи підживлювалися. Та через кілька днів виявили, що ми українці. Поляки почали кричати нам:

– О, то ви українці? То ви не дістанете нічого.

Почалося таке, що сьогодні називають дискримінацією. Одного разу, вночі, зайшли в нашу казарму український перекладач, два німецьких офіцери і два солдати. Засвітили світло. Ми спали під стіною на другому трьохповерховому ліжку. Солдати зі зброєю стали при двох дверях (дверей в казармі було тільки вдвоє: в одні двері ми входили, в інші – виходили).

– Три перших верхніх ліжка злізьте! – прозвучала команда. Хлопці злізли, стали босі на цементовану підлогу.

– Опустіть штани вниз!

Стягнули вони штани. Посвітили на них ліхтариком, подивилися, чи обрізані.

– Нагору!

Тоді до нас: – Стягніть штани.

Подивилися так само.

– Нагору!

Через якихось, може шість ліжок від нас, після такої ж процедури відвели хлопців набік і віддали солдатам, які стояли при дверях. Так, переглянувши всю ту стайню, в якій ми ночували, назбирали німці близько 400-500 жидів, бо жидів було серед нас багато. Навіть серед польських офіцерів були жиди.

На другий день зібрали нас всіх, тобто полонену польську армію, пошикували по четвірках, кожна четвірка на два кроки одна від одної. Коли шикування закінчилося, стали перед нами німецькі офіцери і перекладач, який добре знав українську мову, а крім того, володів багатьма іншими мовами.

– Визнання можешове, виступити на ліве крило! – оголосив перекладач українською, російською, польською та білоруською мовами.

Виступило мабуть сто п'ятдесять-двісті жидів.

Їх всіх забрали, а нас розпустили.

Що я ще пам'ятаю?.. Всіх цих жидів, що вночі опізнали на збірці, відлучили від нас і утворили окрему групу. Потім їх якийсь час використовували як робочу силу. На всю кількість людей (п'ятнадцять тисяч) не було туалетів, тому німці зробили так звану летрину. То був своєрідний довгий рів поза казармами, вздовж якого дали паркан, положили вернину на стовпцях, іншими словами – це був туалет. Там люди сідали, а потім присипали вапном.

Саме цю роботу виконували жиди: копали рови, потім їх засипали і т.д. Деся за три-чотири дні цих жидів підвели до стіни і розстріляли. Причому, розстрілювали не німці: спочатку казали це зробити українцеві, але так як той відмовився, то німці вибрали одного серед самих жидів, дали йому автомат і наказали стріляти у виставлених під стіною людей. Ми тільки чули кулеметний стукіт. Стало зрозуміло: частину жидів страчено. Інших ще тримали до обслуги.

За кілька днів цивільних (таких було багато) почали питати, хто хоче добровільно їхати в Німеччину на роботу. Тут признаюся, що мене завжди тягло додому (як вовка не годуй, а його завжди в ліс тягне). Зголосилося дуже мало, тому через п'ять-шість днів, без нашої на те згоди, напротязі трьох годин зігнали всіх силою до поїзду і відправили до Альдеграбу. Це недалеко від Берліну.

По приїзді почали нас знову розселяти у німецьких казармах. Всіх нас пропустили через парну, після якої, пам'ятаю, мій армійський ремінь зовсім вийшов з ладу. Потім нам всім веліли видати форму польської армії (практично, цивільних серед нас вже не було – зробилися ми військовими). Далі вантажними машинами приїхали німецькі фермери і нас почали сортувати по двадцять чоловік у кожний причеп машини.

Серед моєї двадцятки всі були українцями, і в такому складі ми попали в один з причепів.

Їхати довелося цілу ніч. Нарешті нас вивантажили в якомусь селі. На подвір'ї нашого фермера, пам'ятаю, був великий гараж, звідки конюхи все зайве повиносили і, таким чином, приміщення гаражу перетворилося на наш табір. Новоутворений табір обнесли колючим дротом. В ньому ми і поселилися. Село називалося Вальштава, провінція Альтмат. На другий день відправили нас до баєрів, фермерів, на роботу. Вахтманів було троє. Вони нас розводили по місцях і давали роботу. Ми працювали на господарів по двоє-троє людей на одному місці. То був час збирання картоплі і тому переважно приходилось працювати на полі. Нам давали якийсь обід – годували не над міру, але якась зупа була завжди. Ввечері нас по-військовому шикували і відводили в бараки. Жили ми в цьому бараці (він знаходився у маленькому селі Кляйндізеріц) від тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року до червня-липня тисяча дев'ятсот сорокового року. Наш господар називався Кумерт. Так тягнулися дні: зранку – до роботи, ввечері – до табору. В червні прийшов наказ, що всі польські військово-полонені повинні підписатися на цивільних. З цього часу всі ми за свою працю будемо отримувати платню і жити будемо вже не в таборі, а в свого господаря. Ми вирішили під-

писатися, хоча серед нас були й такі, які не хотіли визнати цього наказу (так само поступили поляки з сусіднього села) і відмовилися підписуватись. Тому цю справу затримали.

Це все було в травні. Пам'ятаю, був дуже гарний теплий сонячний день. Ми не працювали, була неділя, тому кожен хотів погрітися на сонці. Тоді ми були ще молодими хлопцями (мені – двадцять п'ять років, решту хлопцям – по двадцять два – двадцять три). Вийшли ми на вулицю, посідали на подвір'ї (за нашими стайнями до колючого дроту було трохи вільного місця). Розмістилися ми хто на стільці, хто на кріселку чи на скрині і стригли машинкою один одного. Машинку нам купив вартовий, що був на посту. Він також присів на стілець і так наглядав за нами. Враз, дивлюся, підходить молода жінка зізаду до вахтмана, зірвала з нього шапку і почала втікати до кухні. Вартовий зірвався, припер свій карабін до стільця і кинувся слідом за нею. В цей час якась молода дівчина підійшла до нашого паркану і щось нам перекинула. Ми кинулися до того пакунку: всім було цікаво, – що ж там у цій шматі. Дівчина втекла. Та в цей час вийшов наш вартовий і знову зайняв свій пост. Крадькома ми розмотали пакунок і побачили його вміст: дві пачки тютюну, сірка і папірці. Нас це здивувало – що б воно могло означати? Потім здогадалися, що то була дочка нашого госпо-

даря. Звати її було Ліза, на той час їй виповнилось сімнадцять років.

Йшов час і згодом ми підписалися на цивіль у місті Зальцвебелі. Мене віддали у розпорядження до нового господаря, який теж називався Кумерт. Це було недалеко, може триста метрів від того місця, де був наш табір. У мого господаря кожен робітник мав кімнатку у кінській стайні. Платили нам по 25 марок на місяць. Часто до нас приходила поліція зі Зальцвебелю. Пам'ятаю, серед поліцаїв був товстий німець, який називався Шульц. Чув, що цей Шульц мав свій готель, і в нього працювали якісь дві українки зі Львова.

Після роботи до дев'ятої години вечора ми мали вільний час. По дев'ятій всі повинні були знаходитися у своїх кімнатах. Так ми працювали, мабуть, два місяці.

У липні прийшов до нас якийсь українець. Це була людина з освітою зі Львова, і він був представником якоїсь організації в Берліні. Цей українець привіз з українського фендерштелю (правдоподібно, урядова там Андрій Мельник) дозвіл не носити хлопцям з Галичини польської мітки "Р". Крім того, нам вже повинні будуть платити німецькі тарифи, що становили 65-70 марок на місяць. Він нам порадив вибрати двох представників до шкільного центру в Берліні, щоб все на рахунок цього питання з'ясувати.

Пройшло, мабуть, два тижні. Ніхто не міг на це рішитися, бо не було впевненості, що господар відпустить. Але, зрештою, вирішили, що поїде Жінченко, так як він знав німецьку мову і ще один наш знайомий.

Приїхали вони до Берліна, зайшли до френдештелму. Вже на місці хлопці почали пояснювати від кого і яку інформацію дістали.

– Ви українці? – запитали в них.

– Так, ми українці, – відповіли.

– А тих решту вісімнадцять теж українці?

– Так.

– А як ви можете це довести?

– Ми разом дезертирували з армії, разом були в полоні і ручаємося, що вони справді українці.

– Добре, – послідувала відповідь.

Звернулися до списків. Наш недавній гість зі Львова склав про нас всю інформацію: хто з якого року, імена, звідки родом.

Принесли нам легетемації, які потрібно було відразу замельдувати в поліції у Зальцвебелі. Діставши ці папери, ми здобули всі права німців: ходити в будь-які соціально-побутові місця. Відразу з цього поліцейського відділення повідомили табори, що вони повинні нам платити німецькі тарифи.

Німець, в якого я працював (називався він Фріц) був чма страшна. Почувши, що він має платити мені німецькі тарифи, вирішив пом-

ститися за це якось. З його ставлення до мене було видно, що з цього часу він зненавидів мене (на його фермі я працював біля коней).

Біля худоби працювали французи і з ними один німець. Почав мій господар ще й гірше годувати мене. Словом, у неділю, коли всі українці села сходилися і розповідали як вони живуть, то я прийшов висновку, що так як мені велося, не було ні в кого. Мої товариші почали мені радити залишити працю в цього німця. Час йшов. І ось, однієї неділі мій товариш, до речі, зараз живе в Торонто на сусідній від мене вулиці, порадив мені піти працювати до його господаря.

– Господар він – перша кляса! – каже мій друг. – Працювали в нього два поляки і втекли. Був також українець, який дістав від німця урльоп і не повернувся.

Але прийшов час повертатися мені до арбайзанту. Треба було там залагодити цю справу: звільнитися зі своєї праці і повідомити кого слід, що хотів би працювати в іншому місці. Але це було зробити нелегко, бо я був вільний тільки в неділю, а в цей день арбайзант не працював. Відпроситися в господаря, зрозуміло, я не міг. Тому однієї неділі ввечері я зібрався в дорогу до Зельцвебелю. Їхав я нічним поїздом і на ранок вже був на місці. Дістався я до арбайзанту і почав розмову. Там мене почастували хлібом, але я хотів лише одного – залагодити свою

справу. На той час мій господар виявив, що мене немає і зголосився в поліцію. Назабаром в арбайзанті вже знали, що мене шукають. Приїхав поліціант на мотоциклі з каляскою, посадив мене в те своє корито і відвіз до Фріца. З того часу моя доля стала ще гіршою.

Фріц і його повна сестра, що важила до 300 паундів (жінки мій господар не мав), не зводили з мене очей: остерігалися, щоб знову не втік. А той поліціант, здавши мене в руки Фріца, нагородив мої плечі кількома нагайками і сказав, що нікуди я звідси не дінуся, буду працювати тут, поки не здохну. Потягнулися мої чорні дні. Мої товариші співчували мені, але нічим не могли зарадити.

Так пройшло два тижні. Почали казати мені мої товариші, що арбайзант мені нічим не допоможе. Господар і далі буде мене шукати, дзвонити до арбайзанту, вимагати, щоб мене повернули, арбайзант відмовити не зможе. Тому мені треба їхати до Берліну до фонтроштоля. Так однієї неділі по обіді я сказав своєму господареві, що йду до товариша і пустився в дорогу. Пройшов я сім кілометрів до містечка, де був табір з поляками і українцями, що працювали на фабриці. Там я розповів їм, що зі мною сталося і запитав, коли їде поїзд до Берліну, бо маю намір туди поїхати. Мені сказали, що поїзд буде тільки о шостій годині ранку.

Пересидів я цілу ніч і пішов на станцію.

Проїхав я Штундаль, Магдебург, добрався до Берліну. Адресу того місця, куди я мав звернутися, я мав, але Берліна не знав зовсім. Почав я питати людей як мені добратися. Мені порадили сісти на метро, але яка то мала бути станція, я не зрозумів. Сів я на підземку і добрався до останньої станції. Там до мене підійшов чоловік і питає, чому я не виходжу. Я йому пояснив, що маю адресу, але не знаю як її відшукати. Чоловік розтлумачив як туди добратися. Тепер я вже знав, на якій станції мені потрібно було зійти. Вийшов я з підземки, ходжу вперед і назад, дивлюся на будинки і не знаю де знаходжусь. Аж побачив якогось чоловіка, що їхав з тачкою і мітлою (якась їхня служба по прибиранню доріг). Я звернувся до цього чоловіка. Він прочитав адресу і сказав як мені пройти. Нарешті я відшукав потрібний мені будинок. Впізнати його було не важко, бо він був з українськими відзнаками. Це була досить велика і людна споруда. Хтось сказав мені, до кого з моїм питанням потрібно звернутися. Відшукав я цю кімнату, постукав, зайшов.

Привітав мене якийсь чоловік з вусами.

– Чого ви собі бажаєте? – запитав він.

Я все пояснив: хто я, звідки, як важко працюю, в яких умовах живу і харчуюся, і що хотів би змінити працю в іншого господаря. Розповів також, як я звертався до арбайзанту,

як мене повернув поліціант до господаря і побив.

– Не може цього бути! – обурився мій співбесідник. – Ви маєте виказку від нас?

– Маю –, показав я йому.

– Вони не мають права бити українського робітника! – знову вигукнув він. – Маючи виказку від нас, цей папір, ви посідаєте чисто німецькі права, а те, що вас побили – порушення закону.

Я зняв сорочку, показав синці від нагайки, що ще не зійшли.

– Це не можливо, – продовжував він дивуватися.

Зайшов ще якийсь молодий працівник, сів до столу. Мене розпитали, до якого арбайзанту я належу. Я пояснив, що найближчий – в Зельвебелю, а головний в місті Штундаль.

– Але той, до якого ви належите?

– У Зельцвебелю.

Він виписав мені якийсь папір, заклеїв, поставив штемпель на конверті. Цей конверт потрібно було занести в свій арбайзант.

Прийшов час вертатися. В Штундалю я зайшов до своєї знайомої (зрештою, у цьому місті я мав багато знайомих). Там і заночував. У вівторок вранці знову вирушив у дорогу.

За цей час по цілому повіті почали мене шукати. Господар підняв усю поліцію на по-

шуки. Приїхав я до Зельцвебелю десь о 12-ій годині.

Я тільки вийшов з поїзду, пройшов зал очікування і направився до виходу, як побачив поліцая, саме того, що мене відвозив до господаря. Я хотів сховатися серед людей, але було запізно.

– А, то ти тут?! – закричав він.

Всі люди звернули на нас увагу. Поліцай провів мене через вулицю, посадив у той самий мотоцикл.

– Я тобі дам Берлін! – пригрозив мені по-німецьки. Я злякався, сховав голову в плечі. Забрав він мій лист і вже хотів розклеювати, але побачив печатку.

– Хто тобі порадив йти до Берліну?

– Ніхто, я сам.

Він мене відпровадив на арбайзант. Залишив мене на коридорі, а сам пішов у кабінет вияснювати мою справу з урядовцем.

За той час, поки я був у Берліні, мій товариш з сусіднього села почав розмову з своїм господарем, до якого хотів забрати і мене. Почав розповідати, що я добрий робітник, з господарської сім'ї, змалку працював і лад роботі знаю. Німець мною зацікавився і почав добиватися до арбайзанту, щоб мене, так би мовити, відвоювати.

А в цей час, у кабінеті арбайзанту почалася справжня сварка. Поліцейський почав вима-

гати, щоб відправити мене до колишнього господаря, а урядовець, вимахуючи листом, натискав на нього:

– Ти бачиш це? Ти знаєш, де він був і чим це може скінчитися? Ти знаєш, хто написав цей лист? Він працює, ще й важко працює, а йому їсти не дають. Він назад до свого господаря не повернеться. Я його переведу до іншого фермера.

– Йди додому, перенеси всі свої речі сюди, я тебе відправляю до іншого господаря, – сказав мені чоловік з арбайзанту.

Сів я на поїзд і поїхав додому. Заходжу до своєї кімнати у кінській стайні. Аж підскакує до мене господар.

– Я йду від вас, – кажу.

А той вже був про все попереджений. Поліцай, що мене впіймав, з арбайзанту передзвонив моєму господареві і пояснив йому ситуацію.

– Тобі мало тих шістдесять марок, що я тобі виплачую? Я дам більше.

– Ти мені давай хоч сто марок, але я більше не хочу на тебе працювати, – відрізав я.

Тоді він почав на мене натискати. В куті моєї кімнати стояли вила, якими я давав коням сіно. Я схопив ті вила, мій Фріц злякався і втік до хати.

Я склав свою валізку і поїхав на станцію. Тим часом мій господар передзвонив куди слід, щоб віддали мене у інше місце.

Так привезли мене зовсім не до того фермера, на якого я мав надію. Мати моя! Куди я попав. Господаря не було, а тільки його дві сестри. Працював у них якийсь француз, невільник бідний. Завжди вахтман його приводив. Там почали мені давати таку саму їжу.

– О-о, – подумав я собі, – оце-то я попав!

Попрацював я до неділі. У неділю поїхав на ровері до своїх друзів. Зустрів я свого друга, а він каже:

– Питав мій господар, коли ти приїдеш? Він весь час на тебе чекає. Але казав арбайзант, що віддали тебе в інше місце.

– Так, – підтвердив я. – Але я там працювати не буду. Я буду втікати.

Пропрацював я ще один тиждень. У суботу ввечері ми зібралися на якусь забаву. Я взяв свої валізки, добрався до станції – і до Зальцвебелю.

Там я теж мав знайомого. Зайшов до нього і розповів всю справу, як я від своїх господарів утік.

– Чому втік? – запитав він.

– Тому, що я працюю, а їсти мені не дають. Мені треба якось поінформувати того господаря, до якого я хочу потрапити, щоб він раненько зв'язався з арбайзантом. Мене будуть шукати. Раненько мені треба з'явитись до арбайзанту, розповісти там всю історію, попросити, щоб задзвонили господарю, який на мене чекає.

Раненько, в годині дев'ятій я вже був біля арбайзанту. Урядовця я зустрів ще на вулиці. Він мене привітно зустрів, подавши руку. Пам'ятаю, був інвалідом, не мав до ліктя однієї руки.

– Ти вже тут? – запитав він.

– Я там працювати не буду. Я хочу йти до Фізики. Так звали того господаря.

Урядовець відкрив двері, зайшов до офісу. Я залишився на коридорі. Чув, як він задзвонив до німця, до якого я стільки часу не міг потрапити. Незадовго мій господар приїхав кіньми. І тут появився мій давно знайомий поліцай Шульц.

– То ти і звідти втік? – підскочив він до мене.

– От тепер то я тобі дам!

Мій господар і арбайзант сказали, що мені й там їсти не давали.

– Це треба підтвердити, – сказав поліцай.

Прийшлося сконтактуватися з вахтманом того француза-невільника, з яким я жив і працював. Той підтвердив, що француза погано утримували, а з ним – і мене.

Тоді приступив мій господар. Йому було років шістдесят п'ять, а то й більше.

– У мене є двоє синів, обоє на фронті. Мав двох поляків, які від мене повтікали. Мені потрібний робітник, який би вмів працювати в господарстві і працював би. Невже ви мені його не дасте?

– Добре, – погодився поліцай і арбайзонт, – беріть його.

Сіли ми в його візок і поїхали. По дорозі він мене розпитував, чи вмію я працювати на господарстві, що вмію робити, чи працював з кіньми. Я розповів що змалку працював в господарстві і знаю все. З кіньми теж працював.

Так доїхали ми додому. Зайшов я до хати. Він теж мав одну дочку. Сіли обідати. Після обіду господар показав мені мою кімнату. Вона була знову ж таки у кінській стайні. Але я не дивувався. Так було тоді заведено: дівчата-робітниці жили у кімнатах будинку, а хлопці – в кімнатах кінської стайні.

– Запрягай коні, підеш на поле орати, – сказав мій господар на другий день.

Запріг я коні до воза, поклав на віз плуг. Мій господар сидів на коні верхи. Виїхали ми на поле. Я мав зорати поле "на буряки": борозда повинна бути глибокою до коліна. Поле було широке і довге. Орати треба було все навколо, не так як в нас у краю. Я глянув під плуг, і за голову взявся. Вся борозда була крива, як змія. Що робити? Господар мій поїхав вже додому, сказав, щоб у дванадцятій годині я прийшов на обід. Я орю, дивлюся під коні, ліци закинув за шию і за чипія тримаю. Бачу, що плуг пускаю так глибоко, що плуг не може перевернути борозду. Я затримав коні, взяв руками, перевернув плуг, пробив коліньми. Там, дивлюся по-

між коні, є зуб. Бере плуг тоненьку скибу. Так я мордувався до обіду.

О дванадцятій годині я випряг коні, запряг у віз і поїхав додому. Поставив коні до стайні, зайшов у свою кімнату. Стара вийшла з хати на присінок і поклікала по-німецьки:

– Андрій, обід!

Зайшов до хати. Сіли до столу господар, господиня, дочка. Подивився на стіл і аж дух мені заперло: на столі хліб і білий, і чорний, і м'ясо, і солонина. Я аж здивувався. Це мій перший день такий. Були ще французи і один поляк. Вони їли окремо, в кухні. Поїв я, подякував, дав їсти коням і пішов до своєї кімнати.

– О другій годині, – каже мені господар, – запрягай коні, поїдеш на поле далі орати. О шостій годині приїдеш додому.

О другій годині я запряг коні і поїхав знову на поле. Все старався якось зрівняти ту борозду. Десь до пів до п'ятої я борозду зрівняв. Але господар не дурний – він бачив як те поле оране було. Виїхав він на коні до мене, обдивився поле в одному місці, поїхав до другого, і так аж ген, догори. Обдивився все, приїхав до мене і каже:

– Вже шоста година, закінчуй роботу, розпрягай коні і їдь додому.

– Я ще раз ударю, – кажу йому.

Ще я раз ударив, під'їхав до нього. Розпряг коні, запряг у віз і поїхали ми додому.

Ще в перший день господиня поцікавилася, як мене звати і називала мене Андреас.

Сіли ми вечеряти. На вечері господиня мене питає:

– Андреас, ти куриш?

– Так, – кажу, – курю.

Ми діставали тоді картки на куріння. Шість сигарет на тиждень. Вона і каже мені:

– Дай мені свою картку на куриво. Я піду до міста. Що ти хочеш – тютюн чи сигарети.

– Тютюн, – кажу, бо його на довше вистачить.

Ввечері, приїхавши з міста, закликала мене до кухні.

Ось тобі дві пачки тютюну. Картки тобі не треба, хай вона залишиться у мене. На другий тиждень я поїду знову до міста і ще тобі куплю.

Почав я працювати в цього господаря після Різдва. Не дивлячись на те, що то була зима, сніг падав тільки вночі. Вдень було тепло і земля не замерзала. Тому на зимову пору не зважали і орали землю. Так я працював у них до лютого місяця (два місяці). Хоч це були і німці, але, щиро кажучи, вони були мені як мама і тато. Їсти завжди міг, скільки хотів. По неділях ми і далі сходилися – всі українці. Завжди збиралися до когось одного в хаті. Я все говорив своїм господарям, що йду до товаришів. Вони мене завжди відпускали. На обід я міг не приходити, але до вечері з'являвся.

Одної неділі в лютому зібралися ми якось до пив'ярні. Там завжди збиралися на пиво поляки, українці, та й німці любили за пивом у карти пограти. "Р" ми не носили, а записалися до арбайтсфронту. Носили ми такі маленькі відзначки, за які платили сімдесять феників на місяць. Гроші ці йшли до арбайтс-фронту. Він відігравав роль теперішньої унії. В тому разі, якщо з робітником щось трапилося, арбайтс-фронт його підтримував і захищав. Німці бачили ці наші відзначки, але знали, що ми українці. Поляки ж носили оте "Р", але прикріпляли під коміри свого святкового вбрання.

Це була неділя тисяча дев'ятсот сорок четвертого року. Посідали ми і почали говорити про війну, що важко тепер німцям поводитися.

– Може, прийде ще час, – кажу я, – і буде Гітлер спати у кінських стайнях, так як ми тепер спимо.

В суботу я купив у невільника-француза пачку французьких сигарет за десять марок. Вони діставали сигарети з Червоного Хреста. Це були дуже добрі міцні сигарети. В суботу ввечері цей француз втік на станцію і направився додому. Аж десь, коли він доїжджав до Парижа, німецька поліція його спіймала. Виявивши в нього білет, поцікавилися, за що він його купив.

– В мене було трохи грошей, – відповів француз. – Я продав свої сигарети.

– Кому ти їх продав?

– Українському робітникові, який працював зі мною у Фізики.

У понеділок я знову зранку пішов орати поле. В обід, повертаючись додому, побачив чотири поліцейських мотоцикли. Серце в мене завмерло, шапка голови не трималася. Завів я коней до стайні, виходжу на подвір'я. Підходить до мене давно знайомий поліцай Шульц, той самий, що бив мене нагайкою. Він був між поліцейськими цілим провідником.

– Йди, їж свій обід, бо зараз поїдеш з нами.

Після цих слів мені й обід став немилий.

Зайшов я до кухні, бачу, господиня плаче.

– Андреас, що сталося, чому за тобою поліціанти приїхали, – запитала вона по-німецьки.

– Не знаю, знизав я плечима.

Вже мені комок в горлі став, навіть ложки їжі з'їсти не можу. Зі страху став я ситий.

Прийшов Шульц і каже:

– Йди в свою кімнату, пакуй речі.

Завезли мене в тюрму у місті Зальцвебелі. Тюрма була дуже паскудна. Там не сиділи, там усі працювали. В'язні розвозили дерево по місті. Двоє в'язнів, як на коней, накидували на себе своєрідні шлеї і тягли віз, а двоє інших – зізаду пхали. Також рубали дрова людям на обійстях. Так я пропрацював два, три, чотири місяці. Врешті, відчуваю, що так знесилився, що не

можу вийти на гору до своєї кімнати. Аж ноги піді мною вже трусилися з голоду. Вранці ми їли скибку хліба і водяну зупу, ввечері – те ж саме.

Один вахтман, що водив людей до роботи і пильнував їх, був злодієм і бандитом. Інший наглядач був ще можливою людиною.

Тим часом, мій колишній господар, втративши мене, на другий день як мене забрали, пішов на поліцію і сказав, що дає дві тисячі марок кауції, щоб мене повернули. Я про це тоді нічого не знав. Мій господар мене дуже хвалив, казав, що я в нього працював ліпше, ніж будь-який німець. Проте, Шульц (поліцай, який колись мене побив нагайкою), отримав від того господаря, що не по-людськи відносився до мене і від якого я змушений був втікати, може, гуску, а, може, сала за те, щоб той мене тримав і не відпускав. Шульц тоді був старшим між своїми і тому всі розпорядження йшли від нього. Це все донеслося до постерунку, до тюрми, в яку я попав. Було вирішено мене не відпускати, а, правдоподібно, транспортувати до концтабору. Тоді я ще не підозрював цього. Одного разу я спускався вниз рубати дрова. Внизу мене перехопив шеф поліції:

– Федько!

Я підійшов.

– Шкода, – каже, – завтра тебе забирають від нас.

В цей час його жінка крадькома, поза його плечима дала мені два крайці хліба, посмажених сиропом. Цей сироп готувався з цукрових буряків і був подібний на мед.

– Куди? – питаю я.

– Не знаю, – відповів поліцей.

Я думав, що мене вже відпускають. Аж на другий день заходить до моєї кімнати Шульц, одягає на мої руки ланцюжки і веде мене на станцію. Стали ми чекати на поїзд. Шульц стояв, а я сів на лавку. Поряд якийсь чоловік курив. Я почув запах сигаретного диму і в голові запаморочилося: чотири місяці я не курив. Непомітно я показав цьому чоловікові жестами, що хочу курити. Він встав з лавки і простяг мені недокурок. Кивком голови я подякував, підвівся і відійшов убік. Кілька разів затягнувся димом, підносячи сигарету обома руками. Враз, Шульц наблизився, помітивши, що я курю, вдарив мене раз по лиці, потім другий. Недопалена сигарета обпалила мені губи і впала. Так Шульц, не промовивши ні слова, розправився зі мною.

Надійшов поїзд. Ми сіли і поїхали. Не знав я навіть напряму, куди ми їхали. А був це Дахав, біля Мюнхену. Підійшли ми в Дахав до якоїсь брами. Дивлюся – над брамою – голова смерті. "Якась тюрма", – подумав собі. Я ще не знав тоді, що таке кацет. Зайшли ми. Залишив мене Шульц на коридорі, руки в кайданах. Чую,

балакає Шульц з кимось. На коридорах повно вахтманів, всюди – одні німці. З офісу почувся голос якогось незнайомця:

– Я не маю пляцу більше.

Не знайшлося мені тут місця. Почали ми вертатися у Зальцведен, до тюрми. Побув я у цій тюрмі ще два дні. Потім прийшов якийсь новий поліцай, вже не Шульц, і каже шефові:

– Я забираю Федка до Магдебургу.

Показав він всі папери з поліції. Шеф поліції покликав мене. Прийшов і той поліцай. Це був колись господар на селі, а потім взяли його до поліції. Навіть вклонився мені і сказав, що везе мене до Магдебургу. Ланцюги на мої руки вже не вдягали.

Приїхали ми на станцію, почекали на поїзд. Сіли врешті на поїзд і поїхали в Магдебург.

Поліцай вийняв сигарети.

– Куриш? – питає.

– Курю, – відповів я.

Він мене пригостив – ми запалили.

У Магдебурзі вийшли ми з поїзда і попрямували до штафтабору. Це було недалеко від станції.

– Федко, де ти далі будеш, що з тобою буде – я не знаю. Я тільки повинен припровадити тебе сюди, – сказав він мені.

Так, передав він мене через браму, побажав всього найкращого і пішов.

Завели мене в кімнату. Кімната була велика. Спало там двадцять чотири чоловіки. Приїхали ми вже на вечір, так що в той день я не працював.

На другий день сказали нам бігати. Вишикували нас, хлопів, у дві колони і заставили бігати. Навколо тої тюрми було щось, подібне до цементованої басини, на метрів п'ятдесят. Там стояли німці і били тих, хто не хотів бігати. Не було за що бити, але били. Щастя моє, що я був у тій тюрмі всього два дні. Звідти нас забрали так званими "чорними воронами" (машини такі) по двадцять чоловік і завезли до Саксенгаузу. Там був концтабір. Нас, привезених з Магдебургу, було досить багато. Підїхали наші "чорні круки" до конц-табірівської брами, ми почали висідати. Серед нас був один, ніби поляк, але я думаю (по розмові зрозумів), що був він польським жидом. Побачив він, куди ми приїхали, каже: "От тепер попали ми в царство." Я ще не знав тоді, що таке концтабір. На брамі концтабору ми знову побачили голову смерті.

Відкрили нам браму, порахували нас і відправили в блок номер чотирнадцять на карантин.

Наближався вечір. Ми почали готуватися до сну. В кімнаті були двоповерхові нари, на яких не було ні сідника, ні матрасу: настелялася дека (нею вкривалися ми). Подушок теж не

було. Голову ми клали на голі дошки, що були прибиті до нар під кутом у вигляді подушки.

На другий день вивели нас на вулицю, посадили за столи. Це були довгі столи, по обидва боки яких стояли лави. Сідало по шість хлопів з однієї сторони столу і з другої (таким чином, за одним столом сиділо дванадцять чоловік). Принесли нам перебирати залізо. Туди звозили різний залізний лом (побиті літаки і т.п.). Нашим завданням було – відокремлювати алюмінієві і мідні частини. Крім того, під нагайками знову бігали в'язні, як і в Магдебургу. Були ми в цьому блоці тиждень часу.

Після цього перевели мене, ніколи не забуду, в блок номер двадцять дев'ять. Мій тюремний номер був 91978. Цей номер викололи мені на руці. Правда, викололи його легко і з часом він змився. У двадцять дев'ятому блоці в кімнатах спало по двадцять чотири чоловіки. Крім нас, у нашій кімнаті був двадцять п'ятий, так званий блоклайтер. Він був, як в армії капрал. Жилося йому трохи легше, ніж нам. Робота була та сама: по дванадцять чоловік за столом перебитали брукт. Зранку нам давали шматок хліба і кружку води, у якій десь-не-десь плавало житко. Цілий день ми не їли, а ввечері – знову шматок хліба і горня такої зупи. У кожній команді працювало понад тисячу хлопів, а взагалі у Саксенгаузі було біля п'ятнадцяти-двадцяти тисяч людей. Це був величезний

концтабір. Там також сидів небіжчик Степан Бандера (здається, у сорок другому блоці). Працювали ми близько двох місяців. Після команди нас ввечері привозили до брами, там нас рахували, і потім ми розходились по своїх блоках. Деколи ми, українці, з різних блоків збиралися поговорити. Наші в'язні носили червоні трикутники; бандити, як вони казали, – здається, зелені; саботажники – чорні. У верхньому кутку трикутника був номер, а внизу-буква, що означала національність: "U" – українець, "P" – поляк і т.д. Німці також були в цьому таборі. Вони мали початкові номери 3, 9, 7, 13 і т.д. – напевно, вони були у числі перших в'язнів. Національностей було дуже багато. Всі жиди носили на плечах і грудях велику білу шестикутну зірку. Здалека було видно, що це жид.

Так ми працювали на команді, вечорами збиралися чи на вулиці, чи до блоку до когось йшли. Але о дев'ятій годині повинні були бути в своєму блоці, бо блоковий рахував, скільки нас є. Якщо когось не було, починалися проблеми.

Одного разу зговорився я з одним українцем, що працював на так званому пульті. Це було місце, де випікали цеглу. Ми не раз з ним бачилися і говорили про різне і про роботу. Я дізнався, що вони на обід дістають одну варену картоплину з лушпинням. Він мені порадив, що я можу піти на їхню команду і сказав, на якому місці їхня команда завжди стоїть, бо в Саксен-

гаузі табір був дуже великий і займав величезну територію.

Вранці наступного дня знайшов я їхню команду і при ній залишився. В таборі було багато руських офіцерів і солдатів. Хтось з них нас порахував, вмів добре говорити по-німецьки і здав СС-манові. Дали мені рукавиці. Рукавиці були зі-споду шкіряними, а зверху – полотно. Ще одне – всі ми носили дерев'яні черевики.

Робота моя полягала в тому, що я виймав з печі цеглу, ладував на тачку, вивозив на вулицю і складав на своєрідні риштування. Ввечері, після роботи, рахують нас і виявляється, що в одній колоні забагато людей, а в іншій – одного хлопа бракує. Але через якогось одного хлопа не могли затримувати біля двох тисяч людей. Тому кожен блоковий, зібравши своїх людей, повинен був опитати їх, де хто працював. Я, не чекаючи біди, сказав, що працював на пульті. Він запитав, хто мені дозволив йти на пульт.

– Ніхто, – сказав я, – просто чув, що там дають варену картоплину на обід. Він всіх розпустив, бо через мене збирав людей і доніс СС-манам, що Федко, такий-то номер, працював сьогодні на пульті.

На другий день перед збіркою проходить гестапівець і забирає мене на чотирнадцятий блок, де ми проходили карантин, і дає мені двадцять чотири нагайки за на задницю. Не забуду цього, поки жити буду. Там була така

скриня, в яку я заліз головою. Ця скриня мала діри, в які людина просовувала кисті рук, і таким чином трималася. Задниця залишається нагорі, а ноги звисають. Мабуть, сім нагайок я терпів і кричав скільки мав сил. Вискочити не міг. Ще коли в тюрмі я буряки крав, а поліцай мене бив, то я п'ять разів з крісла падав. А тут я впасти не міг. Прикінці, коли по моему тілі пройшлась п'ятнадцята чи шістнадцята нагайка, я вже болю не чув. Коли нарешті мене випустили, я пішов як п'яний, ніби пляшку горілки випив. З того часу я тиждень спав на животі – повернутися не міг. А на другий день наладували кілька цеглин у рюкзак, взули в німецькі військові чоботи і марширувати сорок кілометрів на день. Зразу біля кацету вони мали пляц: десять метрів піску, десять метрів доброї цементової дороги, десять метрів води, десять метрів болота, звідки ледве вилізав. Так я мордувався два дні. Я був на стільки втомленим, що готовий був будь-що з собою зробити. Але людина завжди живе надією. Через два дні я знову повернувся на свій двадцять дев'ятий блок, знову на свою команду.

Пройшов час. Десь у вересні-жовтні підійшов до мене гестапівець (ми якраз за столом працювали) і оголосив мене форманом того столу.

– Вас є тут дванадцять, шість з одного боку столу і шість з іншого, – звернувся він до мене.

– Я тебе звільняю з цієї роботи. На твоє місце посадимо когось іншого. А тобі я дам нагайку і ти будеш слідкувати за роботою хлопів.

Нагайка була обшита шкірою, а всередині був, здається, дріт. Мені потрібно було ходити навколо столу і слідкувати як всі працюють.

– Крім того, на обід ти отримаєш одну картоплину, бо ти є форман.

Почав я ходити навколо столу коло за колом. Сісти мені неможна було. Ходжу і думаю: як же я буду бити тих людей? Адже, вони такі ж, як і я. За що ж їх бити? Кожен працює як може. Тільки час від часу кричу: "Люз, люз!" Кричав, бо вимушений був кричати.

Якийсь гестапівець, може, навіть той самий, що мене поставив на цю роботу, стояв недалеко і слідкував за мною. Інші, такі ж формани як і я, били людей по плечах. Я ж цього не робив. Дали мені на обід ту картоплину – і знову до роботи.

Після праці розійшлися ми всі по блоках. На другий день прийшов я до свого столу і стою. Наблизився до мене гестапівець і каже:

– Сідай на своє місце, де сидів, свиньо! Ти не є форман.

На моє місце він поставив італійця. Це був молодий дебелий хлопець, років двадцяти чотири-двадцять п'ять. На трикутнику сорочки він мав літеру "І", що значить – італієць.

Сіли ми всі на свої місця, кожен робить свою роботу, а той італієць ходить навколо столу і б'є, і б'є по плечах.

– А щоб тебе шляк трафив! – думаю собі. – За що ж ти б'єш, всі ж працюють.

При цьому столі я був форманом один день, а з цим італійцем ми працювали, мабуть, місяць.

Потім почали відбирати серед нас людей до Бухенвальду. Думаю, що вибирали людей міцніших, хто ще здоровіше і міцніше чувся. В це число попав і я. Був десь кінець вересня.

Приїхали ми до Бухенвальду. Дали мені знову номер. Той номер, що я мав у Саксенгаузі вже був недійсним. Номер тепер був нашитий на грудях маринарки.

Працювали ми на будівництві дороги. Одні сипали пісок, інші викладали каменем, а ми пхали рольку і таким чином вирівнювали дорогу. Пропрацював я так місяць чи два. В голові моїй все вже переверталось. Я вже не знав де я, що зі мною, як мене звати.

Десь біля Різдвяних свят почали німці готувати Бухенвальдську команду до Лянгештайн у Цвіберге. "Берге" – по-німецьки гори. Попав до цієї команди і я. Почали нас готувати до транспортації.

Приїхали ми на нове місце. Це була гірська місцевість. Пам'ятаю, переїхали ми ці гори, виїхали з тунелю. Перед нами відкрилися нові

гори, але за цими стінами гір ми побачили більш рівнинну місцевість.

Наближався вечір. Розташувалися ми по блоках. На другий день кожен зі своєю мискою ми попростували до кухні на сніданок. Давали нам знову якусь зупу-бурду і шматок хліба. Під час цієї трапези гестапівці забирали нас по троє чоловік на корекцію номеру. Номер, нашитий на маринарці, знову був недійсним. Дали нам нові номери і на цей раз наколювали їх на руках. Я стояв у черзі людей, яким робили цю справу, а робилось це голкою. Я чув як не один хлоп кричав від болю. Якось вдалось мені, заховавшись за невільника, якому вже викололи номер, обминути цього гестапівця. Радий, що це мені вдалося, я поспішив до кухні... Коли підійшла моя черга і я простягнув повареві свою миску на зупу, він сказав показати йому номер на руці. Руку я простягнув, але номера там, ясна річ, не було. Недалеко від нас стояв гестапівець і дивився на цю сцену. Враз підскочив до мене, вдарив кілька разів нагайкою: силою завів до того, що виколовав номери. Так поставили й мені оте концтабірівське тавро. Показавши свіжовиколотий номер, я таки отримав свою порцію зупи.

Цього разу ми працювали на будівництві тунелю. Там були такі камери, в яких були і офіси, і якісь кімнати, і магазини. Нагорі були простори, ліси, а по-під гору ми робили тунель.

Просунулися ми, може зо два кілометри в глибину гори. В основному всі невільники працювали на будівництві цього тунелю. Були, правда, команди, що працювали на господарів, перебирали картоплю. Був це, може, лютий або початок березня, а в квітні німці вже картоплю садять. Але таких невільників було мало.

Працювали з нами на будівництві і цивільні німці, майстри. Ми, невільники, виконували найважчу працю: навантажували тачки, возики глиною і вивозили її назовні. В час обіду, коли німці сідали відпочити і підкріпитися, ми сідали під стіну на глину в тій дірі, куди пробивалися. Там і нажив я свій ревматизм-артрит. Так працювали ми всі дні, крім неділі.

Однієї неділі ввечері, коли з наших блоків позабирали бочки, я вийшов на вулицю. В цих бочках привозили нам їжу, а надвечір відвозили до блоку, в якому була кухня. Я підійшов до одної такої бочки і провів долонею по стінках. На них ще були залишки якоїсь зупи. Вирішив я трохи посмакувати цими рештками. Бочка була велика, подібна до тієї, в якій моя мама завжди капусту квасила. В ній я весь міг заховатися. Нахилився я нижче, щоб ще до дна дістати, і, враз, почув, що щось тягне мене за штани. Я підвівся і побачив величезного вівчура, що взявся до моєї ноги. Поруч стояв гестапівець з револьвером. Я тільки відчув удар холодного заліза по голові, і... знепритомнів.

Не пам'ятаю нічого (пам'ять мою огорнув чорний морок). Догадуюся, що впав, а потім хтось мене підібрав і притягнув на моє ліжко. Вночі я прокинувся, чи прийшов до себе, і відчув, що голова моя важка і болить на потилиці. Приклав руку – відчув якусь виїмку. Так пролежав до ранку, поки не розвиднілось. Вранці дивлюся: вся шия, груди, ліжко в крові. Що ж, лікуватися нема де – ні шпиталю, ні лікарів тут не було. В Саксенгаузі, пам'ятаю, був ще якийсь шпиталь, а в Бухенвальді і в Лянгештайн Цвіберг ні лікаря, ні шпиталю не було. Або ти здоровий, а ні – то тебе доб'ють. Так що змушений я був іти до роботи. Правда, блоковим у нас був якийсь чехословак, і він мав можливості щось дістати. Роздобув мені якоїсь вати, кусок шмати і мені ту голову трохи перемотав. Пішов я до умивальника, помився трохи від крові, змінив вбрання.

Цей Лянгештайн Цвіберге був, може, в двадцяти кілометрах від Гальберштату, точніше, між Бухенвальдом і Гальберштатом. Наша команда вважалася Бухенвальдською, хоча давали нам тут інший номер (мій номер був 2058). Його мені викололи на руці і був він ще на маринарці.

Працював я там, поки міг, поки не підірвав здоров'я. За якийсь час ноги почали мені пухнути, стали як колоди. Я вже не міг ходити. Не відчував, що це ноги мої. Крім того, ми страшно

голодували. До квітня тисяча дев'ятсот сорок четвертого року наш пайок не врізали, їсти майже не давали. Люди мліли з голоду, як мухи. (Щодня з голоду вмирало десь по кільканадцять людей). Трупів не ховали десь на цвинтарі. Недалеко від умивальників була, як у нас в краю, трупарня. Там збирали ці трупи, присипали вапном, чекали до того часу, поки не набирається п'ятдесят-шістдесят трупів. Потім викопували десь яму, скидали ці тіла туди, засипали вапном, а потім землею. Ось такі були в нас похорони. На роботу ходили всі. В таборі тільки залишалися блокові і ще якісь невільники, що помагали на кухні.

На будівництві тунелю деякі цивільні німці-робітники курили сигари. Не раз, недопалки викидались у глину. Я кілька разів підскакував, гасив той недопалок і ховав до кишені. "При нагоді в таборі, -- думаю, попаliamo".

Одного разу, коли ми прийшли з команди, підійшов до нас один невільник, що на кухні допомагав і почав питати, хто має запалити – він за це шматок м'яса дасть. Я йому простягнув недопалок і взамін отримав шматок м'яса. Пам'ятаю, я його ніяк розжувати не міг. "Якась стара корова", – подумав я. Не один невільник, чув я, підкріплявся таким чином.

За кілька днів сказав нам блоковий, що зловили одного невільника, що помагав на

кухні. Він ходив до трупарні, відрізував шматки ще більш-менш твердішого тіла і міняв їх на куриво.

– Господи, – думав собі, – якби не знав, то і те б їв.

Посудіть, як важко було нам прикінці. Доходили до нас чутки, що американці взялися помагати нашим, і німцям тепер дуже туго. Видно, скоро війні кінець. А ноги мої далі як колоди.

Пам'ятаю, десятого чи одинадцятого травня прийшли до нас СС-івці. На команду ми вже не пішли до того тунелю. Зібрали нас на пляцу і один з гестапівців оголосив:

– Хто хоче – збирайтеся. Їдемо далі. Чекає вас добра робота.

Багато хто спокусився, і я став. Недалеко від нас ходив якийсь невільник. На грудях він мав відзнаку "Р", поляк, значить. Але, відчував я, що то був польський жид. Подивився він на мене, підійшов і каже по-польськи:

– Куди ти хочеш йти з такими ногами? І там згинеш, і тут. Відійди звідси!

Я виступив, підійшов до нього.

– Ти думаєш, вони дадуть їм добру роботу? Це все на мило йде, як тут, так там, – сказав він. – Брехня це все. Ти й кілометра не пройдеши своїми ногами, а впадеши – застрілять.

Це, видно, було воля Божа – я залишився.

Всіх, хто зголосився, зібрали, пошикували і виступили в дорогу. Решту зібрали, закрили в таборі, підключили електричний струм. У таборі не залишилось ні продуктів, ні кухарів, ні кухні. Не було нічого. Пам'ятаю, почала зеленіти трава. Ми не розуміли, що діється.

Одного ранку вийшов я на вулицю і попрямував до смітника. Там валялися ще якісь консервні банки, з яких їли СС-івці. Я знайшов якусь банку, в якій було ще трохи порошку-гіпсу. Я думав, що це борошно і пішов шукати воду, щоб замісити це і з'їсти.

Враз вибіг той самий поляк-жид і закричав:

– Нікого нема! Всі повтікали! Вони нас залишили, а самі втекли.

Я озирнувся. Дійсно, в тих будках на підвищеннях, де стояли вартові з автоматами, нікого не було. Стояли тільки де-не-де залишені РКМ-и. Фашисти дійсно повтікали.

Тут посипались люди з блоків. Почався рух. Той польський жид крикнув, що зараз зробить вільний пляц. Схопив обценьки і кинувся до дроту. Не встиг він доторкнутися до колючої загорожі, як його відкинуло на метрів п'ять. Стало ясно, що до дротів підключено струм.

Стали ми тоді ламати якісь дошки, розвели вогонь. Почали палити вогнища. Кожен збирав собі якісь корінці у консервну банку, наливав туди води і так над вогнем варили.

Я взяв те своє знайдене борошно, розвів водою і ковтнув. Зразу я почув, що щось не те.

– Гіпс, – здогадався я.

Але було вже запізно. Так дістав я там червінку.

Коли вже сонце піднялося, добре розвиднілося, ми почули якийсь гул. Попри табірну загорожу проходила дорога до якогось господаря на ферму. Ми всі повернулися на той звук і побачили, що сунуть американські танки.

На цей час наш польський жид трохи очунав від електричного струму і кинувся до тих танків. Видно, він знав англійську мову, бо щось кричав їм. Нараз танки повернули на ту дорогу, якою ми їхали до тунелю і незадовго приїхали ще вантажні машини (привезли якісь інструменти, газ; перепалили ті дроти, відкрили браму). Ми вибігли і почали спостерігати. Нас цікавило, що буде далі. Це були вантажні машини, якими возять солдатів. Американці почали нас рахувати по двадцять чоловік і ладувати в ці троки. І відправили нас до Гальберштату до шпиталю.

У шпиталі розселили нас по чотири в кімнаті. Червінка мене вже добре розібрала. Я вже стриматися не міг, все бігав до туалету. Виявилося, що вже не один я хворий червінкою. Нас таких було багато. Не раз зривався я до туалету і не встигав добігти – все текло по spodнях. Що там медсестри і санітарки з нами мали! Нещасна їх година була!

Зразу нас переодягнули в легке шпитальне вбрання. В кімнаті по обидва боки були сепаратки (відгородок), де кожен міг собі обробляти свої рани. Я лежав коло самих дверей. Було ще зі мною в кімнаті три польських жидки (десь з-під Варшави). Коли я був у кімнаті, вони завжди розмовляли по-польськи. Коли ж залишалися самі, розмовляли, видно, по-своєму, по-жидівськи.

Одного разу, десь, може, через тиждень, зайшов я до своєї кімнати і приліг. Своєї фіранки я не засував, тільки прикрився. Зайшли мої жидки, і, видно, мене не замітили. Почали вони щось між собою говорити. Я почув якісь знайомі слова. Ще вдома у нашому селі жив один жид. Я не раз чув його мову. Але мені й до голови ніколи не приходило жидівську мову вчити.

Давали нам завжди шматок чисто білого хліба і тарілку молочної зупи. Цього було замало, я б з'їв і три-чотири таких тарілки, але нам більше не давали. Одного разу бачу я, прийшла санітарка з візком – збирає тарілки. Нас було четверо, а з кімнати вона вивозить вісім тарілок. Вона й сама це помітила. Як так сталося? Одна санітарка їздила по кімнатах з возиком і в кожній кімнаті ставила на столик по чотири тарілки зупи. Ми тарілки брали. Слідом за першою санітаркою їздила друга і залишала у тих кімнатах, де були порожні столики відповідну порцію їжі. Мої жидки швиденько зупу випивали, тарілки

ховали; хліб, якщо не встигали з'їсти, ховали теж. Приїжджала наступна дівчина, бачила, що тарілок нема – ставила знову. Так жидки діставали другу порцію. Наступного дня я почав робити так само.

Одного разу, санітарка, що збирала посуду, помітила, що з однієї кімнати вона вивезла дванадцять тарілок. Вона розповіла це головному лікареві.

Наступного дня головний лікар взяв з собою перекладача і почав ходити з палати в палату, пояснюючи людям:

– Не їжте більше, ніж ми даємо. Ми й самі знаємо, що порції малі. Але це не тому, що ми шкодуємо, чи не маємо продуктів. Зупи в нас є стільки, що ми можемо вас викупати в ній. Але ви ще дуже ослаблені. Ми отримали такий наказ на дану порцію. Більшу порцію ваш організм не витримає, – ви зруйнуєте свої шлунки. Потерпіть ще два тижні, і ми збільшимо ваші порції.

Я тоді важив якихось вісімдесять п'ять фунтів. Один американець подарував мені армійський ремінь. Він, звичайно, був на мене завеликий, і я був вимушений пробити ножом дві зайві дірки. Думаю, що тоді я був наполовину худіший, ніж тепер. Але цей пояс тримаю я на пам'ять.

Був я в тім шпиталю чотири з половиною місяці, правда, не завжди при американцях.

Прикінці я вже важив сто дев'яносто фунтів, і пас мій став на мене добрий.

За якийсь час ми довідалися, що американці дійшли аж до Чехословаччини і згідно угоди вони віддають частину відвойованої території, в тому числі і половину Берліна руським комуністам, більшовикам. Одна санітарка в нас була, прекрасна дівчина (називалася Гетра). Я вмів трохи розмовляти по-німецьки, і вона часто приходила поговорити зі мною. Пам'ятаю, що вона прекрасно грала на акордеоні.

Одного разу прийшла Гетра до мене і каже:

– Пане Федько, я втіаю.

– Чому?

-- Руські о шостій годині завтра рано вступають у наше місто. Американці віддають їм його. А це біда. Кажуть, руські силою беруть наших дівчат і жінок. Я це вже не раз чула.

– А куди ти підеш?

– Піду на захід, так далеко, як американці підуть.

– Гетро, щоб ти мені листа написала, де ти будеш.

На другий день дійсно прийшли руські. А мої жидки вночі кудись втекли. Пішли, мабуть з американцями.

Десь на третій чи четвертий день прийшов до нашого шпиталю руський майор, з ним – його ад'ютант, старшина, а також німецький

лікар і медсестра. Ходили вони з кімнати в кімнату.

– А ето хто? – запитав рузький офіцер.

– Це кацетники, – відповів лікар.

– А почему оні едят молочний суп і белий хлеб?

– Тому що вони з концтабору і мають свою посилену діету.

– У нас нет різниці, гражданін ето ілі кацетнік. Будут есть то, что і все.

На другий день пропала молочна зупа, пропав і білий хліб. Отримували ми тепер хліб чорний. Добре, що я ще тільки тиждень пролежав в тім шпиталі. Чувся я вже добре, зміцнів. Можна було зі шпиталю йти на приватку. Від Гетри я жодної вістки так і не отримав. А, може, це ще зарано було.

Вийшов я на приватку і зголосився до уряду за продуктовими картками. За ці картки я діставав хліб. Господиня, в якої я жив, не раз мене кликала до столу, коли варила їсти. Це була добра жінка. Жив я тепер у місті. Правда, на приватці я довго не був (може, два тижні).

Почав я добиватися до свого фермера, в якого працював.

Коли я до них приїхав, вони аж здивувалися, плакали. Я почав їм розповідати все, що я перейшов: і про тюрми, і про кацети. Вони навіть не чули, що щось подібне існує. Не вірилося їм.

За кілька днів після мого приїзду до цього фермера, до нас з'явився НКВД-ист з перекладачем. Це німці йому донесли, що я українець і тут появився.

Капітан прийшов не сам, привів зі собою перекладача, щоб ліпше порозумітися. Називався він Костя, був з Києва (чисто говорив по-українськи).

– Ти чужинець? – запитав капітан.

– Так, я чужинець з Польщі, – відповів я. Я навіть не признався, що українець, бо вже чув, що таких як я називали "іздеенніками Родіни" і створювали для них табори. Садили людей "за ізмену" на десять-п'ятнадцять років. Але який я "ізменнік Родіни"? Про більшовиків вперше почув аж у Німеччині, і в їхній армії ніколи не був (втікав я з польської армії). Але тоді щось довести було неможливо. Мене забрали у НКВД.

Сиджу я день, два, три – два тижні. І тільки через два тижні повели мене на допит. До речі, сидів я знову у зальцвебелівській тюрмі, тільки тепер вона стала руською.

Завели мене в кімнату. За столом сидів майор (на пагонах – дві червоні опаски і зірка). Біля нього – перекладач. Я говорив по-польськи і видавав себе за поляка.

– Спросі его, когда он приехал в Германию, – звернувся майор до перекладача.

– У тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році, – відповідаю, -- я був тут у неволі військовополоненим.

– Ек, Врьот, собака! Он бил в армії Власова.

Тоді я навіть не знав, хто такий був Власов і не чув про його армію.

– Признавайся, бил в армії Власова?

-- Ні, відповідаю, -- я був у двадцятій гурській дивізії армії Бурута-Снеховича. Він був нашим командуючим.

– Спросі, где он бил в тисяча девятьсот тридцять девятом году, – звернувся знову майор до перекладача.

Я вислухав переклад і кажу:

– У Вальштаві, в баура Лямбера.

– А потім?

– А потім привезли мене на Бізеріц – я був у Фріца Кумерта, в таборі.

– А потім?

– Я був у нього до тисяча дев'ятсот сорок першого року. Він мені не давав їсти і я перейшов у Кляйнвібліц, баур називався Вольф.

– А потім?

– А потім мене забрали в кацет у місті Саксенгауз. Далі мене чекали кацети в Бухенвальді і у Гангенштайцвідерзі. З кацетів я попав у шпиталь і тепер знову повернувся сюди.

– А чому он, поляк, домой не едет?

– З чим? – питаю. – Я нічого не маю. Всі мої речі забрала поліція. Я маю тільки те, що мені

дали люди і тепер мушу працювати, щоб щось заробити. Я мушу купити собі якісь речі, одяг. А тоді поїду додому.

Майор всі мої дані записував. На другий день рано майор з перекладачем перейшлися по всіх місцях, які я вказував, щоб підтвердити факти.

Це, врешті, було недалеко, у радіусі п'яти-семи кілометрів.

Прийшли вони до Лямнера, а той каже: "Так, тут був такий невільник". Прийшли до Кумерта, в якого я підписався на цивіля: "Так, був Андрій Федко, але він не був поляком. Він був українець."

– Звідки ти знаєш? Як докажеш?

– Адже я платив йому по двадцять марок, а потім змушений був платити шістдесят (німецькі тарифи), так платили згідно документів усім українцям, бо вони переходили на права німців.

Підходив обід. Принесли мені чорний хліб і велику миску зупи. Непогано годували нас у руській тюрмі. Поставив я той обід перед собою, а в голові думки рояться.:

– Боже, за що ж моя доля така нещаслива з молодих років? Сидів я по німецьких тюрмах і таборах нізащо, і в руську тюрму так само попав. Нема в мене щастя. Хоч бери та й вішайся.

Підвівся я і побачив у віконечку дверей перекладача і солдата. Відкрили вони двері, завели мене до кабінету.

– Ви звільнені, – сказав мені перекладач. Повернули мені мої речі, вилучені при арешті: біля тисячі марок, фотографії, ще якісь дрібні речі, навіть шнурівки з черевиків і пояс. Серед моїх родинних фотографій була знімка одного військового з Тернополя, мого знайомого.

– Звідки ви його знаєте? – запитав мене перекладач.

-- Я його не знаю, цю фотографію я знайшов, – мені не можна було признаватися, що я цього чоловіка знав, бо заарештували би і його.

– Чому ви досі цю фотографію носите? Куди ви хочете їхати?

– Туди, звідки ви мене забрали.

Сіли ми в американський лімузин. Руські, напевно, дістали його у спадок від американців, тільки помістили на ньому свою червону зірку.

– Розмовляйте зі мною ліпше українською мовою, ви й так по-польськи добре не вмієте говорити.

– Але я поляк, – знітився я.

– Який ви поляк, коли в сорок першому році мали виказку з Берліну і згідно неї діставали платню по німецьких тарифах? Мені це розповів ваш баур Кумерт, але цього я майору не переклав. Цю інформацію я зберіг для себе.

– А мене мама оула полька, а тато – українець.

– А звідки ви походите?

– З Турчанського повіту.

– Яке село?

– Либохора.

– А де у Либохорі були поляки? Тільки один гайовий і ті, що на кордоні. А де поляки були?

По мені мороз пішов.

– Я у вашому селі, – вів далі перекладач, – був три місяці. У Поташні, в Зворах, у Гливі. Ми тоді партизанів ловили. Але я вам вірю і співчую, бо ви концтабір пройшли. Я теж був місяць у Саксенгаузі. Не тільки я. Зі мною ще двоє були. Нам вдалось побити німецьких поліцаїв, взяти машину і знову втекти на руський фронт. Це було у тисяча дев'ятсот сорок четвертому році. Тому я вам співчую і нічого злого робити не буду.

Привіз мене до мого господаря і каже:

– Тільки нікуди звідси не втікай.

– Куди ж я втечу. Я тут жив, працював, тут і хочу залишитися.

– Ти тут був з тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року, поки тебе не забрали в тюрму, – каже далі перекладач. – Ти тут знаєш всіх німців. Мені потрібна інформація, хто був у СС, хто був у полізії, хто в жандармерії, а хто в орскублайтер, хто в гестапо. Будеш мене повідомляти – будемо спільно працювати.

– Добре, – погодився я.

Він поїхав, а я собі думаю: "Шульца, який так знущався наді мною, здам відразу. Він у мене на першому місці. Більше я нікого не знаю, крім одного, що був в орскублайтер. Але він був хорошою людиною, нічого злого не робив." Я його потім з руської тюрми викупив.

На другий день я пішов до знайомого, що мав склеп і запитав:

– Чи ви знаєте, де зараз живе Шульц?

– Так, він живе на Брайтештрассе, здається під п'ятнадцятим номером. Але він вже не поліцай. Американці в нього навіть зброю забрали. Він зараз працює на фабриці, що п'єчки виготовляє.

– Ви впевнені в цьому?

– Не зовсім, але ви можете піти і перевірити.

– Добре, дякую, – вклонився я.

Тоді я пішов до НКВД. Але добитися туди було не так просто, зрештою, як завжди. Треба було пройти через контроль.

– Хто ви такі? Чого хочете? – запитали мене там.

– Я хочу бачити Костю. Мені треба з ним говорити.

Костя побачив мене і сказав пропустити. Він мав свій офіс. Ми зайшли туди і Костя поцікавився.:

– Що нового, пане Федку?

Цього разу ми говорили вже по-українськи.
Він переконався, що я не поляк.

Розповів я про Шульца і його справи.

– Він готель мав? – запитав Костя.

– Так, але звідки ви знаєте?

Він дістав книжечку, полистав її і каже:

– Цей Шульц живе на Брайтештрассе.

Зобralися ми і їдемо туди. Зайшли ми до хати: Костя почав розмову з жінкою.

– Ваш чоловік вдома?

– Ні, він на роботі.

– А на обід приходить?

– Так.

Костя блискуче розмовляв по-німецьки, мабуть ліпше від моєї жінки-німки, з якою я тоді вже познайомився. Розбалакався Костя з жінкою Шульца, аж тут і господар у двері. Дуже змінився Шульц, важко було його впізнати. Не знаю, чи він і мене впізнав, може, й так.

– Добрий день, – почав Костя по-німецьки.

– Як справи, як життя?

Не витримав я, зірвався і кажу:

– Костя, дай я йому по морді хоч раз заїду.
Тепер моя черга підійшла.

-- Ні! Не вільно! Поводьтeся, як вимагається. Тихо сидіть.

– Ви були поліцаєм? – продовжує розпитувати Костя.

– Так, був трохи, бо мусів.

-- Чому ж мусів? Ніхто не заставляв, мабуть?

– Та треба було.

– А чи змушені ви були людей бити?

– Такі накази теж були.

– А чи заставляв тебе хтось бити мене, коли відвозив з арбайзанту до господаря і казав, що я, хоч би здохнув, а працювати там мушу? Хто тоді заставляв? – скипів я.

– Тихо, заспокоїв мене Костя, – треба добре відноситися.

– А чи маєте ви зброю? – Костя запалив і простягнув сигарети Шульцу.

– Ні, американці забрали.

Костя підійшов до шафи, заглянув. Якись речі поліцейського залишилися, але зброї не було. Тоді він почав перекидати речі, вистукувати і виявив якусь схованку.

"Теж добрий шпiон", – подумав я собі.

Костя викинув те шмаття і підняв дошку. В схованці був револьвер і дві пачки патронів.

– Це називається, що ви не маєте зброї.

– Ой, та я про це навіть нічого не знав, – здивувався Шульц. – Це, мабуть, моєї дочки.

– Що ж, і теке буває, може і не знали.

Взяв він револьвер, припасував до ременя і мантиля, перевірів перед тим, чи в револьвері патронів нема і все це надів на Шульца.

– Ні, ні, – запротестував той.

– Тихо! Ти знаєш, хто я є? Так маєш носити.

Взяли ми його, відвезли до НКВД. А ті забрали Шульца, як чорти грішну душу. А мене Костя завіз додому.

Тепер повернуся трохи назад, до тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року. До того часу, яка нас двадцять чоловік українців сиділи військовополоненими у таборі. Я вже розповідав, як дівчина господаря, в якого я працював, перекинула через пліт пакунок з тютюном, сіркою та папірцями. Ми після того підписалися на цивілів, дістали з Берліну виказки. Букву "Р" ми вже не носили, мали право ходити і в кіно, і на пиво, підтримувати знайомство з німками. Поліція нас за це не карала. Це стосувалося українців з Галичини.

Зайшов я одного разу з другом до кафе. Бачу, Ліза сидить зі своєю подругою. Я зразу підійшов до неї, привітався, підсів і питаю:

– Ліза, як тоді сталося, що ти нам кинула той тютюн? Розкажи мені про це.

– Андреас, ви такі самі люди, як і ми, хоч і в'язні тепер. Ви ні в чому не винні. Мій брат теж десь на фронті, але давно ніякої звістки від нього не маємо. Може, теж десь поневіряється.

Я їй за те подякував. Посиділи ми ще разом, поговорили і розійшлися.

На той час, стараючись знайти ліпше життя, я перенісся в сусіднє село, за чотири кілометри від села, де жив Лізи батько. Там був млин, до млина приходило багато людей. Так я

жив там в одного господаря. Одного дня я вирішив собі скласти велосипед. Мав колеса, мав ланцюг, раму, всі частини мав. Але мій господар не мав усіх інструментів. Я тоді вирішив звернутися до орскумблайтера (це щось як сіті-майор). Він мав кузню і в нього працювало двоє українців.

Зайшов я до нього на подвір'я просити інструменти. Він якраз зі стайні вийшов.

– Добрий день, Гер Кред.

– Добрий день.

– Чи можете ви мені дати потрібні інструменти, – і назвав йому.

– Звичайно! Ти знаєш, де моя кузня. Іди і роби там.

Я подякував і пішов. Став я з товаришем робити велосипед. Аж тут бачу, зі стайні йде Ліза.

– Ліза, – покликав я її, – а ти що тут робиш?

– Ой, я тут більше сиджу, ніж вдома!

– А чому так?

– Та це ж мій вуйко! Моеї мами рідний брат. Вдома мама і братова, вони собі раду дадуть. А мій вуйко має тільки польську дівчину, то я йому тут допомагаю. Жінка його була інвалідом, на візку їздила.

Вона почала розпитувати про мене, як я тут опинився. Я їй трохи розповів. Так я працював там якийсь час.

Вуйко цієї Лізи був великим господарем. Працювали в нього українці, поляки і французи. Але мушу сказати, що й чоловік він був добрий. Годував їх непогано. Одного разу зібралися ми в одного українця, що працював на цій фермі. Зійшлися ми поговорити. То була неділя. Зайшла до нас Ліза, принесла торт, який сама спекла. Той українець і нас тим кейком почастував. Серед нас були хлопці, що працювали через пліт від Лізино вуйка. За кілька днів той німець, у якого вони працювали, почав за щось сваритися з тими хлопцями. А ті й кажуть:

– Ми не хочемо у вас працювати. Он, українцям-робітникам і м'ясо дають, навіть тортами частують, а ми цього всього у вас не бачимо.

Він, дійсно, годував їх погано: їли тільки картопляну зупу. І хоча часто різалось по дві-три свині, м'ясо хлопці не отримували.

– Це в кого так? – поцікавився німець.

– А он, у вашого сусіда, – вказали хлопці.

Той німець замельдував на поліцію про все, що почув. За кілька днів прийшли поліцаї і почали того Креда питати:

– Чому ви даєте велосипеди своїм робітникам?

– А чому мені не давати, коли ні я, ні моя жінка на полі не працюємо. Там все роблять мої працівники. Коли будуть добиратися вело-

сипедами – скоріше приїдуть на поле, скоріше стануть до роботи, скоріше й вдома будуть.

– А чому ви їх тортами частуєте?

– Вони в нас працюють, знають, що в хаті робиться, що торт печеться, як я можу їм не дати?

– Щоб більше ви цього не робили, бо прийдеться вам заплатити штраф або піти на два роки до цубтауза.

Це було у тисяча дев'ятсот сорок другому році.

За якихось два місяці я дізнаюся, що були в Креда поліцаї і заплатив він їм сто п'ятдесять марок – за те, що чужинцям роздає печиво.

Він тоді прийшов до українців і каже:

Послухайте, я вам нічого не шкодую, даю вам все – їжте. Але не розказуйте про це своїм товаришам, бо я не маю права цього робити, а за мною вже слідкує поліція.

Пройшов час. Так я більше не бачив Гера Креда і Лізи, нічого про них не знав до того часу, поки не зв'язався з НКВД. Я в них підписався, що не підлягаю під польовий параграф, тобто військовий суд, бо я не є громадянин Радянського Союзу, а є поляком.

Одного дня прибігла до мене Ліза. Зайшла до моєї кімнати, плаче і каже:

– Андреас, чи ти знаєш, що мого вуйка забрали в тюрму?

– Ні, – кажу, – я нічого не знаю. Чому? За що?

– Я сама не знаю. Знаю тільки, що будуть вивозити його з Німеччини в Росію. Ми отримали листа.

За кілька днів в суботу прийшов до мене Костя з дівчиною. Я його питаю, чи арештували вони Гайбера Креда.

Він дістав свій досить товстий нотатник. Там було записано все.

– Так, – каже, – то правда.

– Але за що ви його забрали?

– Бо він капіталіст, великий господар, куркуль. Він був орскубляйт.

Тоді я почав йому розповідати про Креда всю ту історію, все, що знав.

– Це правда? – запитав Костя.

– Чиста правда, – запевнив я.

– А хто на нього замельдував у поліцію за його ставлення до робіників?

– Німець, сусід його, – кажу.

– Ідемо туди.

Це було у жовтні-листопаді тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року. Зайшли ми на подвір'я, до хати. Був вже вечір. Помітив я, що господарка їхня порожня.

– Добрий вечір, – привітався Костя і почав розпитувати господаря, як справи ведуться, що він робив у війну?

– Господарку вів, – відповів німець, – але зараз все позабирали.

– А це хто? – запитав Костя, вказуючи на людей.

– Це мої робітники, – відповів німець.

– Твоя родина?

– Ні, просто робітники. Але я комуніст, – і поспішив показати легетамацію, що дістав з руської комендатури.

– Який же ти комуніст, коли ти робітників тримаєш?

Колгоспів тоді ще не було в Німеччині. Вони появилися десь аж в сорок шостому-сорок сьомому роках.

– Чому ви, скажіть мені, замельдували в поліцію на свого сусіда Креда. Тому, що він добре обходився зі звоїми робітниками, печиво давав і велосипеди?

– Я не думаю, що це я, – знітився німець.

– Але я знаю! – вигукнув я. – Я тут не раз був і мої друзі, ваші робітники, мені все це розповідали.

-- Заспокійся, Андрій. Веди себе як належить, – присадив мене Костя. – Не забувай, я є від цього. То ти кажеш, що ти є комуніст? – звернувся знову до німця. А говорив він по-німецьки чудово! – Чому ж ти так робиш? Колись був псом, а тепер став котом. Якщо був псом то тримайся і далі псом, а є котом – будь до кінця котом.

Взяв Костя ту легетемацію, зігнув її, порвав раз, а потім вдруге і кинув все це до печі, де палилося.

– А тепер, – каже, – йди туди, де ти цю легетемацію дістав і замельдуй, що я її тобі порвав.

Ми попрощалися і пішли додому. Вдома Костя дістав свої папери і сказав, що треба тут трьом підписатися. Тут вказано все, що він казав і робив.

– Костя, але я тут один чужинець. Я підпишу, але цього не досить. Хіба дати ще німцям підписатися. Я тут знаю людей.

– Без різниці, – сказав Костя, можуть бути і німці.

Я пішов до німки, що тримала кантину з пивом. Вона була бідна жінка. Тільки й мала, що ту кантину. Вона підписала. Потім пішов ще до одної німки, робітниці. Вона працювала в того німця і теж підписалася. Костя все це віддав до НКВД і прозвітувався про зроблену справу.

Пройшло три-чотири дні. Я сидів у своїй кімнаті. Прибігла Ліза. Вона кинулась до мене і почала цілувати.

– Що є? – питаю здивовано.

– Вуйко прийшов додому! – вигукнула вона.

– Просив тебе прийти до нас.

– Сьогодні вже пізно, Лізо. Я прийду до вас завтра ввечері.

Ми ще посиділи, поговорили і вона пішла.

На другий день я пішов до них. Кред не міг надякуватися, що так сталося, що він повернувся, бо вже й не сподівався своїх ще раз побачити. Дітей він не мав. Була в нього тільки Ліза, сестриниця, за дочку, і в разі смерті, вона мала посісти на цей маєток.

Чужинців тоді в тих місцях не було. Коли я повернувся з кацету і все це розповідав людям, всі дивувалися. Найчастіше ми балакали тоді у кантині. Я розпитував де всі наші, чужинці. Тоді люди мені розповіли, як всі чужинці, серед них були і мої знайомі, довідавшись, що йдуть американці, вкрали машину з причепом, якою господиня до кантини все щось з міста привозила; обікрали ту кантину і з американцями втекли десь на захід. Довго мені скаржилися на те, що сталося. Добравшись до кордону, вони все те залишили і десь поділися. Кажуть, всі вони, чужинці, були тоді по якихось таборах. Той причеп і машину поліція потім знайшла і повернула господарям. Я тепер зустрічаюся з тими хлопцями, що це зробили. Вони є тут, у Торонто. Я завжди їм нагадую про цей випадок і дорікаю.

– Ти що, за німців, – дивуються завжди вони. – Що доброго тобі німці зробили?

– Я знаю тільки одне, кажу, – не роби того, чого сам не любиш.

В одного фермера працював брат моєї жінки. Він колись в "СС" служив. Молодий ще був, його туди забрали. Як війна скінчилася, він з дому втік, бо боявся, щоб німці не видали його руським. Він часто приходив до мене у млин. Багато людей мене знали і через них він також довідався про мене. Цей хлопець був трохи на руському фронті і знав кілька слів по-руськи: "как дела", "хорошо", "до свідання". Одного разу я вийшов зі своєї кімнати. Він якраз ладував мішки у дворі. Побачив мене і кричить.

– О, Андре, как дела?

– Хорошо, – відповідаю. – А как ти?

– Гуд, гуд! – відповів.

– Где ти работаеш? – питаю його далі по-руськи.

Він помотав головою і відповів по-німецьки:

– Ні, не розумію.

Тоді я перейшов на німецьку. З того часу він почав ходити до мене і ми стали приятелями.

Одного разу перед Різдвом (це був тисяча дев'ятсот сорок п'ятий рік) прийшов він до мене і каже, що має дівчину і хоче зробити заручини.

Чи я не можу поїхати з ним?

– Чому ні? Поїду, – кажу.

То була гарна дівчина. Вона жила з мамою недалеко від Лейпцігу.

– Але мусимо їхати ввечері або вночі, – каже мені, бо боюся, щоб люди мене не замельдували руським.

Я відпросився у свого господаря на кілька днів. Мій господар вже нічого мені не боронив. Він дуже боявся руських. Я робив все, що хотів. Господар навіть до роботи мене ніколи не будив – я вставав сам.

Ми поїхали. Від Зальцвебелю до того містечка, куди йому потрібно було, треба було їхати шість з половиною годин швидким поїздом.

Приїхали ми над ранком. У хаті йшла підготовка до нашого приїзду. Вони були попереджені, що ми приїдемо. Всі готувалися до за ручин.

– Це моя мама, – представив господиню мій німецький товариш.

Ми познайомилися з цілою родиною. І тут я побачив молоду гарну дівчину, яка відразу припала мені до душі. Як виявилось, вона була сестрою мого друга.

– Можеш женитися, – пожартував він.

Так ми просиділи цілий вечір при столі та чарці.

Було вже пізно. Всі розійшлися спати. Встала і моя дівчина. Та не міг я в той вечір залишитися сам. Видно, причарував її своїми розмовами, бо пішла від мене десь аж над ранком.

Провели ми разом ще цілий день, а під вечір почали збиратися в дорогу. Дуже сподобалася мені та німка, то й запитав її, чи приїхала б вона до мене, коли я дам телеграму. В мене перед тим була дівчина. Та сесрта забрала її до себе і вона втекла до іншого фермера. Тому, будучи самотнім, мені дуже хотілося, щоб моя нова знайома приїхала якось до мене. Їй тоді було дев'ятнадцять, а мені – тридцять три. Я сказав відразу, що хотів би на ній женитися, якщо вона не проти. Вона повинна була подумати над цим питанням. Так і залишив я її в роздумах.

Через кілька днів покликали мене до телефону: якась дівчина хотіла зі мною говорити (дзвонила зі станції).

– Якщо ти хочеш, – сказав мені баур, – бери коня і їдь за нею на станцію.

До станції було кілометрів шість.

Зайшла моя наречена зі своєю валізкою на подвір'я. Їй, за звичаєм, показали кімнату в будинку господаря, в якій би вона мала жити.

– А де живе мій Андреас? – запитала баура моя кохана.

– У кімнаті під млином, – відповів він.

– Я буду жити з ним, якщо можна, – попросила вона.

Баур погодився. Так і жили ми: трохи вона зі мною, трохи у своїй кімнаті в будинку баура.

Прийшов тисяча дев'ятсот сорок шостий рік. Я почав серйозно думати про сім'ю, мав намір женитися. Та цього не дозволяли руські (нам, чужинцям, заборонялося одружуватися з німками). Не дивлячись на це, ми продовжували жити. За якийсь час виявилось, що моя дружина вагітна. Вона сповістила про це свою маму. Мама вирішила, що дочка повинна приїхати додому.

– А як бути з Андреасом? – запитала вона маму.

– Нехай їде до нас також. Дамо собі раду, – відповіла мама.

Так перед Різдвом я попрощався зі своїм бауром і ми з дружиною переїхали до неї додому.

В її селі була велика цегольня. Знайшли для мене там працю. А у квітні тисяча дев'ятсот сорок сьомого року народився в нас син Роман. Звернувся я знову до руської комендатури, щоб дозволили мені врешті взяти шлюб з моєю дружиною – адже дитина росте. Та знову ми дістали відмовлення.

Пройшов час. У січні тисяча дев'ятсот сорок восьмого року завітав до нас німецький поліцай. Я тоді був на роботі. Його зустріли моя жінка і її мама. Зустріч була цікавою, але не зовсім радісною. Як виявилось, цей поліцай добре знав маму моєї жінки (ще з дитинства вони товаришували). Після війни руські взяли

його до комендатури, так як він не працював у гестапо. Від нього я дізнався, що німці замельдували, що я, чужинець, тут живу. Це були часи, коли руські чистили німецькі землі. Всі росіяни, українці, білоруси, які проживали на той час на території Німеччини, збиралися руськими і відправлялися у табори. Ці люди звинувачувалися в "ізде́не Роді́ни". Це було страшним тавром для людини на все життя. Практично той, хто називався "ізде́нником Роді́ни" і попадав у табір, живим звідти не повертався.

Нічого не підозрюючи, я прийшов з цегольні. Був вечір. Моя жінка сиділа на кухні і гірко плакала. Я подумав, що сталося щось з дитиною.

– Чому ти плачеш? – я підійшов до неї.

– Зайди в кімнату, – промовила вона, – і все зрозумієш.

Я захолов. Відчув, що нависла наді мною якась небезпека. Я давно ховався від руських, боявся їх як найлютішого ворога. Відчував, що приїде з часом і за мною та машина, якою вже багатьох наших забрали.

Так я стояв якийсь час, збираючись з думками та силами. Пригадав одного українця з Полтави, що попав у лапи руським. Його теж звинуватили в "ізде́не Роді́ни" і посадили в табір, але на щастя це був новозбудований табір і без ґратів. Тому цьому хлопцеві вдалося втекти.

ти. Господар дуже любив цього мого земляка. Бідний полтавчанин якось добився до свого баура. Той, переховуючи його від руських, вирішив перекинути його на захід. Пам'ятаю, в якийсь вечір прийшли за мною і сказали, що появився Василь і хоче мене бачити.

– Що ти збираєшся робити? – запитав при тій зустрічі.

– Добиратися якось додому. Тут сидіти небезпечно, невпевнено відповів я.

– Не доб'єшся ти додому. Руські чистят землі німецькі, а таких, як ми, називають "ізмінниками Родіни". Для нас побудовані табори. Власне звідти я втік, зі Щетіна. Потім всіх відсилають у Сибір, дають десять-п'ятнадцять років. Але чи виживеш?

– А куди ти тепер подасишся?

Тут в розмову вступив господар:

– У мене в Гамбурзі є брат. Буду потаємно переправляти його до брата.

Ще тоді кордон до Західної Німеччини можна було пройти.

Я давно помітив, що все менше наших лишалося в Німеччині. Одні втекли з американцями, але з ними контактів я не мав, тому що з ними, як живуть – не знав. А інші, я думав, поверталися додому. Аж тепер я зрозумів, що помилявся.

Пригадав я ті розповіді, і мороз пішов по тілу: невже це саме чекає і мене?

З кімнати вийшов наш гість. Привітався. Повідомив про те, що дістав наказ – завтра привести мене до комендатури:

– А куди ти попадеш далі, що з тобою буде...

– Не знаю, – закінчив я.

Цілу ніч я думав над цією інформацією. Сон мене не брав, про голод забув. Пригадалося знову пережити: тюрми, німецькі концтабори, а тепер чекає Сибір. "Чому моя доля така лиха?" – думаю. "Що мені робити?" Знову прийшли думки – як покінчити життя.

Та тут прийшла наша сусідка (часто приходила вечером погомоніти).

– Що сталося? Чому ви плачете? – запитала дружину і її маму.

Ті все їй розповіли.

– То чому ж він тут сидить ще досі? – здивувалась вона. – Втікати треба.

– Куди втікати? – запитав я.

Вона розповіла про свою дочку Маріанну, з якою моя жінка ходила до школи. Після того, як Маріанна в тисяча дев'ятсот сороковому році вийшла заміж, вона виїхала до Мангайму. З того часу вона постійно шле посилки: сигарети, каву і інші речі. Пише в листах, що в їхньому місті є багато чужинців, які там живуть і працюють.

Я попросив її адресу. За кілька хвилин молодша дочка принесла мені її. Гроші схід-

нонімецькі я мав, близько тисячі марок. Але тоді грошей ніхто не хотів. В ходу були тільки продуктові картки. Взяв я рюкзак, деякий одяг, радіо.

Попрощався я зі всіма і пішов на станцію. Вирішив я їхати у напрямку до західного кордону.

Підійшов я до каси, попросив квиток до Зальцвебеля. Касир подивився на мапу, щось подумав і каже:

– А чи знаєте ви, що невільно їхати далі, ніж двадцять кілометрів? Якщо вам треба їхати десь далі, ви повинні мати дозвіл від руської комендатури та німецького ляндерзамту.

– Я нічого цього не знав, – пояснив йому.

– З руської комендатури втік якийсь офіцер і солдати з ним. Через те така тривожна ситуація. Їх тепер шукають і від всіх вимагають перепустку або дозвіл.

“Що ж мені робити? – подумав я собі. – Скоро прибуде поїзд. Якщо я не візьму тут квиток, я нікуди не поїду”.

Я дістав 100 марок у одній купюрі і підійшов знову до касира.

– Я вас дуже прошу, будь ласка, – почав я його благати. – Мені необхідно поїхати.

– Але руські мене заб'ють як дізнаються.

– Ніхто не визнає. Я сюди більше не повернуся.

Він виписав мені квиток і почав шукати дрібні гроші на здачу. Квиток коштував всього тридцять п'ять-сорок марок. Але я цих грошей не хотів і залишив їх касирові.

Вибіг я на вулицю. Через п'ять хвилин мав бути поїзд. Стою, чекаю. Бачу – ідуть вартіві з комендатури (вони завжди слідували за порядком на станції: чи ніхто нікого не проведе, чи ніхто зайвий у поїзд не сяде. Якийсь час я крився від них. Коли прибув поїзд, я перечекав, коли люди вийдуть і швидко скочив у вагон.

Доїхав до Лейпціга. Там треба було пересісти на інший поїзд. Я дізнався, що це поїзд швидкий, і на якій колії він буде стояти. Лейпціг – чи не найбільша станція Європи: людей – маса, кінця і краю не видно цьому людському морю. Переважно були жінки з сіл (вони приїжджали у Лейпціг за продуктами). На пероні були і поліцаї. Став я думати, як потрапити у поїзд непоміченим. Оголосили прибуття поїзду і людська маса ринула йому назустріч. Ще поїзд повністю не зупинився, як лавина людей полізла у двері, у вікна. Кожен хотів будь-якою ціною від'їхати. Всі вікна були вибиті, так що через них можна було проникнути до вагону. Не міг я відважитися лізти з людьми до вагону. Якось незручно було воювати з жінками за місце. Так проходив я в нерішучості вздовж поїзда. Проминув вже один вагон, другий, третій. Всюди люди чіплялися за

будь-що, щоб потрапити всередину. Врешті побачив я один вагон, більш-менш порожній, здивувався, що люди туди не лізуть. Підійшов ближче, читаю: "Для воєннослужащих Советской Армії". Знизу йшло пояснення німецькою новою. Не було часу на роздуми. Пролунав свисток. Поліцаї почали очищати перон від люду. Поїзд починав набирати хід. Виходу іншого не було. Я вскочив у вагон, призначений для руських військових. Вже, коли поїзд рушив, я оглянув своїх попутників. Недалеко від мене сидів руський офіцер (пам'ятаю, він мав на грудях багато орденів). За якийсь час я помітив, що він щось по кишенях шукає і не може знайти. Я зрозумів, що не має чим припалити і простягнув йому запальничку, попередньо запитавши, чи він шукає сірники.

-- Да, закурить, -- подивився на мене здивовано. – Куріте?

– Курю, – ствердив я, і він вгостив мене цигаркою.

Офіцер припалив, подякував і простягнув мені запальничку. Та я сказав, що маю ще одну (хоч і не мав) і подарував цю запальничку йому.

За якийсь час поїзд підійшов до міста Гали. Оскільки поїзд був швидкий, то, відповідно, ставав тільки по вузлових станціях. У Галах я побоювався щоб не перевіряли поїзд. На всякий випадок я став на коридорі, недалеко від виходу. І справді, зайшов у наш вагон капітан і з ним –

два солдати. Коли капітан порівнявся зі мною, я почув його слова, адресовані, як я зрозумів, мені: "А что это посторонние гражданские делают в военном вагоне?" Я стиснув в руках рюкзак.

– Уходи отсюда, а то сейчас в окошко выброшу! – зло пригрозив він.

Поїзд набирив хід – я розгубився.

– Товаріщ капітан, – звернувся до нього лейтенант з орденами, – вам места хватаєт?

– Да, – відповів той, но человек в гражданском почему-то в военном вагоне? Что он здесь делает?

– Я вас ещѐ раз спрашиваю: вам места хватаєт? – він щось дістав з кишені і показав капітанові. Я думаю, що ми мали справу з політ-руком.

– Ви куда едете? – звернувся він знову до капітана.

– В Магдебург.

– І я тоже. Вот там я вам і об'ясню как обращаться с гражданами в чужой стране.

Капітан пройшов зі своїми солдатами вглиб вагону ще щось бурмочучи.

– Садітесь, товаріщ, садітесь, – звернувся лейтенант до мене, места хватаєт. Ви куда едете?

– В Зальцвебель.

– Так вам ещѐ две станції ехать. Там более садітесь.

Коли під'їжджали до Магдебургу, я заметушився. Не знав, що буде зі мною далі, чого чекати. Поїзд ще не зупинився, а я вже був біля виходу.

"А ви, товарищ капітан, – почув я голос лейтенанта за плечима, – поїдемо со мной."

Коли поїзд зупинився і кондуктор відкрив двері, я кулею вискочив на перон. Підбіг я до когось з працюючих і запитав, звідки і коли відправляється поїзд до Зальцвебелю. Виявилося, що я можу добратися тим самим поїздом. Я знову кинувся до нього. Але все озирався чи не видно тих руських офіцерів. У натовпі людей я побачив тільки їх плечі. Якось втиснувся я у вагон для звичайних пасажирів (до станції Штандаль прийшлося стояти). У Штандалью я перейшов знову у вагон для військвслужбовців.

Так доїхав я до Зальцвебелю. Там у мене було багато знайомих. Ще, коли я працював у млині, у мене було багато друзів (приходилося часто міняти у них борошно на сигарети чи інші товари). Я вирішив зайти до знайомого, що мав свій склеп. Я змушений був у когось зупинитися. Недалеко, за кілька кілометрів від Зальцвебелю, протікала річка і там проходив кордон, встановлений американцями і руськими.

Підійшов я до будинку, постукав. Спочатку ніхто не відзивався, потім відхилилося вікно.

– Хто це? – почулося.

– Це я – Федько.

– О, боже, – почулося знову.

– Де ж ти пропадав? – запитав мій знайомий по-німецьки, відчинивши двері.

Я зайшов, привітався. Між нами зав'язалася розмова. Я розповів, як мало не попав у руки руських, що чекав на мене знову табір. Розповів і про свій намір перетнути кордон і йти на захід. Мій товариш мене вислухав і каже:

– Андреас, зараз це не так просто. Всі дороги до західних німців перекриті – протягнуто загорожу з колючим дротом.

Недалеко від Зальцвебелю річковий міст зруйновано. Можна, правда, дуже обережно, перейти пішки, по краю балки, але і це небезпечно.

Найліпше йти по якомусь шосе, по дорозі. На полях німці освічують кожен метр. Впійманих німці здають руським. А ті, у свою чергу, за це дають ордени. Не один тут вже дістав по кілька медалей тільки за те, що впіймав перебіжчиків.

Тут в мого знайомого зародився план:

– Є в мене один знайомий руський німець Ванька, що має ферму. Я в нього завжди беру продукти. Треба подзвонити до нього, може допоможе.

Так і зробили. З розмови стало відомо, що до колгоспу часто приїзджають руські солдати,

які можуть за пляшку горілки переправити когось через кордон.

Тепер з'явилася проблема, де взяти горілку, адже і для цього потрібне посвідчення. Та я заспокоїв себе тим, що в комендатурі також маю знайомих: перекладач Костя, майор Козаков.

Зайшов я до склепу. Не хотів я калічити німецької мови, тому звернувся до дівчини, сказавши:

– Дві ботли шнапсу.

– Що? – перепитала вона.

Я повторив.

– Хто ви? – запитала знову.

Я представився ад'ютантом майора Козакова. Вона подала мені дві пляшки горілки і попросила двадцять марок.

З цим пакунком я повернувся до свого знайомого. Той, побачивши мене з горілкою, покотився зі сміху.

– Як тобі це вдалося? – здивувався він, адже не вірив, що цю справу я проверну. Потім він зателефонував до Ваньки і домовився, що я виїду до нього на велосипеді.

Ця ферма була при самому кордоні. При в'їзді до ферми стояв перепускний пункт. Під'їхавши ближче до пункту, я почув:

– Стой, хто іде? Стелять буду!

– Пусті его, – відказав лейтенант, – ето к Ваньке на ферму.

Я проїхав. Зустрівся з Ванькою. Він був, дійсно, руським, але прекрасно розмовляв по-німецьки. Видно, довго вже жив у Німеччині. Я розмовляв з ним німецькою мовою.

– Перейдеш ти кордон вночі. Той лейтенант, що тебе пропустив – мій знайомий. О десятій годині вечора він зміниться. Той, хто заступить на його місце, керує безпосередньо солдатами на кордоні. А зараз йди до стайні, допоможеш по господарству.

Це було у лютому тисяча дев'ятсот сорок восьмого року. Був кінець зими, але снігу не було. В Зальцвебелі взагалі дуже рідко випадав сніг.

Прийшла десята година – ніхто мене не кличе. Пів одинадцятої приходить в кімнату лейтенант.

– Привіт, Ванька! – привітався він.

– Привіт!

– Ну как дела?

– Да вот хочет пойти в Гамбург за консервами. Перемахньош его?

– Водка есть?

– Есть.

– Давай махнем по стаканчику.

А я сиджу за стіною на кухні і все чую. Зрозумів, що з лейтенантом було ще троє солдатів. Вони випили.

Нарешті підвів мене Ванька до лейтенанта і каже мені:

- Він тебе переведе, куди тобі треба.

Незадовго вийшли ми в дорогу.

Проминули ферму, наблизившись до мосту. Чую, знову:

- Стой! Кто ідет? Стрелять буду!

- Не орі. Ето я, – відізвався лейтенант.

Він пройшов зі мною далі, підвів до самого колючого дроту, тоді каже:

- Когда будеш возвращаться, переході границу в другом месте, не здесь. Іначе, еслі узнают, что пропустил тебя я – мне влетіт. Лучше возвращайся в другом месте.

З тої радості я вигукнув:

- Товаришу лейтенант! Більше ноги моєї тут не буде.

І тільки тоді я зрозумів, як поспішив з відповіддю. Краще треба було промовчати, адже він тепер знає, що я втікаю. Я швиденько натягнув на себе шапку, прошмигнув по-під колючими дротами і побіг як вітер. Я ніяк не міг заспокоїтися, що був би сам себе погубив – він же міг дістати револьвер і пристрелити мене.

Довго я біг дорогою. Зі страху боявся зупинитися. Врешті, побачив якісь вогні. Побіг я на те світло. Виявилось, що це було невелике село, де була станція.

На станції було багато людей, переважно німці. Всі чекали на якийсь поїзд. Я відійшов вбік, скинув маринарку, поклав її в рюкзак. Потім стягнув сорочку і викрутив її – аж краплі

поту стекли. Якись люди мене обступили. Ще за якийсь час підійшов до мене поліцай і запитав хто я і звідки. Я йому відповів, що я зі сходу.

– А, так ти шпiон! – крикнув він.

– Я не шпiон. Я жив на схiднiй Нiмеччинi, маю там жiнку i дитину, але руськi хочуть забрати мене в табiр. Зараз там шукають мене.

– То ти є шпiон! – ще раз повторив він. В цю хвилину підійшов другий поліцай. Я і тому почав пояснювати хто я є. Перший почав грозити, що здасть мене в комендатуру, а потім – руським. Марно я надіявся, що тут, на заході, вже є свобода. І тут за мною ходить небезпека. З тих нервів, з переживання я почав кричати:

– Ах ти свиня! Я був у Бухенвальді в концтаборі і бачив тебе. Ти був у "СС", а тепер в поліцаї записався?!

-- Тихо, тихо, заспокійся, почали втихомирювати вони мене.

– Так, то правда! Я бачив тебе там. Ти був в "СС".

– Ти справді був у концтаборі?

У мене не було потрібного посвідчення. Але я мав ту концтаборову відмітку, що носив на грудях. Я її не викинув, завжди носив з собою (я її пришили на зворотньому боці коміра маринарки). Крім того, пройшовши курс лікування у шпиталі після концтабору, мені дали папір, що я, як колишній в'язень концтабору, потребую подвійний пайок продуктів.

Цей папір я також завжди носив із собою. Все це я їм показав.

Той другий поліцай побіг до американської комендатури, привів якихось двох з собою.

– У тебе є гроші? – питає.

– Так, я маю тисячу марок.

– За ці гроші ти нікуди не поїдеш, – пояснили мені. – Вони тут не дійсні. Один з них поміняв мені гроші на західнонімецькі марки, купив мені квиток до Мангайму. Поки все це залагоджувалося, я все пояснив американським представникам. Англійської мови я не знав, так що перекладачем був німецький поліцай. Так все спокійно завершилося. Я дістаю свій квиток до Мангайму і двісті західнонімецьких марок. В цей час прибув поїзд. Я подякував всім, сів у поїзд і поїхав.

Дістався я до того села, де жила Маріанна. Після війни все було в руїнах і мені важко було відшукати потрібну адресу, тому я звернувся за допомогою до якоїсь жінки. Вона сказала, що Маріанна з сім'єю живуть в котеджі, так як їх будинок зруйнований.

Підійшов я до котеджу, постукав. За якийсь час відхилилися двері (вони були закриті на ланцюжок). Я побачив якусь жінку.

– Чого ти хочеш? – запитала.

Я на хвилину завагався. Як їй пояснити?

– Я сам не знаю, чого хочу. Цю адресу я отримав від твоєї мами, Маріанна. А запізнався з твоєю подругою Розмарі Кноппе.

Тоді вона відкрила двері, запросила мене до хати, нагодувала.

– Що ти збираєшся далі робити? – запитала Маріанна.

– Я сам не знаю.

– Тут є один господар, що збирає молоко від фермерів. Йому потрібний робітник. Він платить сто двадцять п'ять марок в місяць, дає продукти і кімнату.

Я безмежно зрадив.

Потім Маріанна почала розпитувати про маму, про рідне місто, про Розмарі. Так пройшло три-чотири години. По обіді я її запитав, чи можна вийти і подивитися на зруйноване місто.

Вона погодилася. Пройшов я трохи, подивився на руїни. Тут попереду я побачив двох солдатів, одягнених у чорну форму. Я догнав їх і почав прислухатися, якою мовою вони розмовляють. Так я дізнався, що це поляки.

– Добрий день, – поздоровався я з ними, коли порівнявся.

– Добрий день, – відповіли здивовано вони, – ким пан є і звідки?

Я їм сказав, що дістався зі Східної Німеччини.

– А що пан там робив? – запитали вони, – війна вже давно скінчилася.

Я їм розповів про концтабори, про шпиталь. Розповів, що помітив, як мало стало там чужинців.

– Так, – відповіли вони. – Всі пішли з американцями на захід. Але чому пан так довго сидів?

Я їм розповів про Розмарі та сина.

– То що пан збирається тепер робити? – запитали солдати.

Тут є один німець, що збирає у фермерів молоко. Він потребує робітника.

– То пан і далі хоче працювати на фашистів? Чому?

– Нехай пан їде до Еслінген, Байштудгарт. Там є американське консульство. Ви можете взяти інформацію і їхати десь за кордон: в Америку чи в Канаду. В німців самих тут біда, не мають що їсти.

Прийшов я до Маріанни. Вона дала вечерю. Після вечері я їй сказав, що міняю плани.

– Завтра я їду в Штудгарт, до Есліген.

– Так, я знаю, – сказала Маріанна, – там є найбільша американська комендатура.

– Я би хотів піти туди і взнати де-яку інформацію, – пояснив я. Не кажу, що до баура на роботу взагалі не піду. – За день-два я повернуся і буду вирішувати, що робити далі.

– Гуд, гуд, – погодилась вона. – Це хороша думка.

На другий день рано вона приготувала мені сніданок і я знову вирушив у дорогу. Всі свої речі я залишив у Маріанни.

Сів я у поїзд. До Еслінгену був добрий кусень дороги. Їхав я три-чотири години. Але квитка не брав. За якийсь час по вагону пройшов контролер. Підійшов до мене.

– Прошу пред'явити квиток, – звернувся він по-німецьки.

– Я не маю, – відповів я і показав відмітку з концтабору, відгорнувши комір маринарки.

Він нічого не відповів і пішов далі.

Так спокійно я доїхав до Еслінгену. Знайшов американську комендатуру. Прийняв мене якийсь американський офіцер.

– Чого пан собі зичить? – запитав він по-польськи.

Я розповів, що втік з руської території до Західної Німеччини, бо мене хотіли забрати в руську комендатуру і відправити далі в табори, що я вже в житті пройшов і що думав далі робити – йти знову працювати до баура, але військові поляки, який я випадково зустрів, порадили прийти сюди.

– Чому ж пан сидів до цих пір у Східній Німеччині?

Я розповів, що лежав після концтабору у шпиталі.

– Чи має пан якісь документи?

– Маю тільки відзнаку з табору і папери, які мені дали після шпиталю.

Подивився він мою "арбайткартку", де було написано, що я є поляк-українець.

– То ким пан врешті є: поляком чи українцем?

– Я є українець. Це німці мені так записали.

– В якому таборі ви були спочатку?

– В Саксенгаузі.

– Який у вас був номер?

– Я вже не пам'ятаю.

– Коли пан туди приїхав?

– Не пам'ятаю.

– Коли пан приїхав до Бухенвальду?

– Не пам'ятаю.

Він кинув мені мої папери і каже:

– Виносися з мого офісу. Ти якийсь шпiон,
– почав кричати він мені.

Я вже не пам'ятаю, що він ще мені кричав. Поскладав свої папери. Тут відчинилися двері і зайшов американець. Англійської мови я тоді не знав, тому не розумів, що він почав питати того офіцера, який зі мною мав справу.

– Коли пан вийшов з кацету? – запитав мене знову офіцер, трохи заспокоївшись після розмови з американцем.

– У травні, коли закінчилася війна. Мене і решту в'язнів визволили американці. Потім я був у шпиталі у Гамбершті.

– І ти не пам'ятаєш жодних своїх номерів?
– Ні.

Американець, напевно, здогадався, про що йде мова, і сказав, щоб офіцер приніс книгу. Потім він мене перепитав, чи не міняв я свого імені і чи Федько – мое справжнє прізвище. Я запевнив, що нічого не змінював.

Книга виявилась досить товстою. За якийсь час моє ім'я віднайшлося. Американець сказав офіцеру, щоб той віддрукував мені потрібні документи. Тоді офіцер щиро вибачився переді мною:

– Зрозумійте, сюди приходить багато людей, часто бувають шпіони, які кацету навіть не бачили, а кажуть, що там були. Кожен старається отримати добру роботу в американців або виїхати за кордон.

Сів він друкувати мої документи. Аж тоді я дізнався, які мав номери: коли прибув, чи вибув з концтабору. Ці документи-посвідчення в мене є і досі.

– Беріть ці документи і їдьте в місто Дарнштадт, де є тимчасовий табір для таких як ви. Їдьте за кордон, в Америку. І немає вам чого серед німців тинятися і якоїсь роботи шукати, – порадив мені офіцер, коли все було готове.

Я повернувся до Маріанни і сказав, що думаю робити далі.

– Добре, – погодилася зі мною Маріанна, – роби, як вважаєш за правильне. А до Розмарі ти сам напишеш, чи це зробити мені?

– Я буду їй сам писати, але не знаю адреси, – відповів я.

Маріанна на картці написала адресу Розмарі.

Приїхав я у Дарнштадт. Там мені потрібно було зареєструватися. В одному офісі, де працювали всі наші люди: українці, росіяни, білоруси, поляки, я пояснив звідки приїхав і хто я. Розповів трохи про себе. Коли ж мій співбесідник почув, що моя жінка німка, то не захотів навіть розмовляти зі мною. На наші голоси вийшла американка і поцікавилась мною. Коли вона почула правду, почала на цього поляка, з яким я почав розмову, кричати. У гніві вона аж затупотіла ногою. Так поляк прийняв від мене папери. Потім американка, довідавшись про концтабір і шпиталь, порадила віддати мене до роботи на кухню.

– Чи ви можете працювати на кухні? – запитав поляк.

– Так, колись я працював при пекарні.

– Добре, будете у нас пекарем.

Мені стало страшно, адже я збрехав. Я ніколи не мав справи з тістом. А тут ще й випікати треба.

Цього ж дня при поселенні я познайомився з багатьма нашими людьми.

На другий день привели мене у кухню. Бригада поварів, що працювала до мене, почала готуватися до від'їзду за кордон. Тому до кухні набиралися свіжі люди. Один пекар почав знайомити мене з роботою.

– Ти знаєш, – сказав я йому, – щось подібне я колись робив, але це було давно, і я вже все забув.

Він почав мене вчити як замішувати тісто, розповів, які продукти потрібні для цього.

За кілька днів ці повари дійсно виїхали і я сам взявся за роботу. Мені стало відомо, що мої попередники тут заробили чималенькі гроші, до того ж під рукою завжди були цукор, маргарин, масло (необхідні продукти до тіста), які цими поварами продавалися на чорному ринку. Потім я дізнався, що з кількома тисячами доларів вони виїхали в Америку. Але мені якось совість не дозволяла так робити.

Пам'ятаю, як перший раз спік торт. Видали мені цілу миску цукру, вісім пачок маргарину і трохи масла. Масло і маргарин я перетопив, замісив тісто (використав ще дріжджі). Поставив я те тісто у піч. Коли прийшов час виймати, я відкрив дверцята і сам аж присів: не чекав такого результату. Торт виріс небачений. Позбігалися поварі, навіть та стара американка з офісу прибігла подивитися. Всі були здивовані. Вони навіть не здогадувалися, що у них

в пекарні робилося з продуктами. Так разом з тим тортом у таборі виріс мій авторитет.

Пройшло кілька днів. Якось раз до кухні прийшли дві жінки-німки і почали називати імена тих поварів, що до мене працювали. Я їм поясним, що цих поварів вже немає, вони поїхали до Америки.

– А що ви хотіли? – поцікавився я.

– Ми завжди брали в них масло, маргарин та цукор.

Так почав торгувати і я. Звичайно, не залишав своє тісто зовсім без здоби, як мої попередники, але кілька пачок міг і не додати. Великої різниці в смаці і розмірах моїх тортів не було. А гроші з того були чималенькі: одна пачка маргарину коштувала тоді п'ятдесят марок. Цигарки мені видавали, а все решту я мав, так що жилося мені непогано.

Якось головний повар, який видавав нам продукти, приніс мені банку кави. Я ще доложив кілька пачок маргарину, цукор і масло й вислав усе це дружині. Я за нею, мушу сказати, дуже сумував. З голови моєї не виходили думки про неї і дитину. Разом з цією посилочкою я надіслав своїй любій звістку, де я знаходжусь і порадив їй пробиратися до мене.

Моя дружина зразу почала збиратися. Тепер на неї чекав той шлях, який пройшов я. Але вона мала знайомого німця, який зконтактувався з руськими прикордонниками, пояснив,

що, ніби, чоловік Розмарі лежить у шпиталі, і вона з дитиною хоче його провідати. Ті знову ж таки погодилися зробити це за пляшку горілки.

Так і зробили. Руські перевели Розмарі через кордон, а самі повернулися назад. Лишилася моя дружина сама, мусила собі якось давати раду. Важко, звичайно, адже дитина на руках, мала ще з собою великий кошик (взяла де-які речі, білизну, подушки). Сіла вона на той кошик і у розпачі заплакала.

Але тут підійшов німецький патруль. Побачили Розмарі, почали розпитувати, хто вона і що тут робить. Потім замельдували до американської комендатури. Приїхав якийсь американець джипом, посадили у нього Розмарі з дитиною і повезли до мене.

Зустріч була цікава: я з жінкою і дитиною на чужій землі у таборі. Це був червень тисяча дев'яťсот сорок восьмого року.

Прийшов я знову до поляка. Жити далі у старих умовах я вже не міг, адже поруч жінка з дитиною, і я почав вимагати окрему кімнату. Важко це було зробити. Вмішалася знову стара американка. Дав мені той поляк кімнату, але не хотів більше мене на очі бачити, бо жінка в мене німка.

Пробув я в тім таборі два тижні. Далі почали транспортувати нас до Лікслінлягер Бінсгаймавербах. Це був табір, де люди довго не жили: три-чотири тижні, а потім людей від-

правляли за кордон. Дізнавшись про це, я почав надіятися за швидкий від'їзд.

Дали мені й там кімнату. Вірніше, це була ціла квартира, диктами поділена на малі комірчини. Там жили цілими сім'ями: одна сім'я руського; була хорватка з чоловіком (зараз вони в Америці), чоловік хорват – мій товариш ще з тисяча дев'ятсот п'ятдесять другого року (наші родини і далі товаришують); у четвертій комірчині жив поляк з дружиною – руською. Ті потім виїхали у Австралію. Праці в таборі багато не було. Моя жінка пішла працювати на город. Німців у таборі було дуже мало, тому всі вони зналися. Один з них і дав моїй жінці цю роботу, бо мала дитина на руках. Возив її до праці і з праці один румунський українець.

Прийшов вересень тисяча дев'ятсот сорок восьмого року. Тут прийшов наказ, що табір розформовується, а всі люди або йдуть на квартири, або виїжджають за кордон. Ми дуже розчарувалися. Від'їзд наш був так близько, і знову все розпадалося. Ми вирішили записатися на виїзд за кордон. Нам запропонували: Бельгія, Венесуела, Франція, Англія і т.д. У ці країни я не хотів їхати – це та сама Європа, а тоді по Європі всюди було однаково. Вирішили ми чекати далі.

Одного разу той шофер, що возив мою дружину, поцікавився, куди б ми хотіли їхати. Я, довго не думаючи, відповів:

– В Австралію.

Так йому і передала моя жінка.

Цей шофер цікавився, як ми з Розмарі познайомилися. Вона й розповіла всю історію про концтабори, про те, як я працював у фермера, як познайомився з її братом, а через брата і з нею.

– Він має документи, що був у кацеті? – поцікавився шофер.

– Так.

Шофер все це розповів американцеві. Відразу на другий день, привізши мою дружину з праці, він зателефонував до блоклайтера табору і сказав, що не має права викидати сім'ю Федька і повинен знайти їм приватну квартиру.

Ввечері німець блоклайтер закликав мене і почав питати про кацет, попросив документи. Отримавши всю інформацію, запитав:

– То ти не хочеш їхати в якусь із країн, вказаних у списку?

– Ні, – відповів я, в Європу не хочу.

– Тоді мусимо тобі знайти квартиру.

Біля Франквурту-на-Майні у Офенбах-на-Майні знайшли мені помешкання. Це була фермерська хата на кінці міста. Приїхав зі мною один німець, зміряв цілу хату і каже:

– Маєш вже хату. Речі теж маєш?

– Я не маю нічого: ні ложки, ні миски, ні крісла, ні дошки. Я нічого не маю.

Все це він записав.

Приїхали ми з жінкою в пусту хату і думаємо, що робити далі. Маємо голі стіни. Як жити далі. Раптом почули гуркіт машини під вікном. Виглянули.

Приїхав цілий трок, наладований речами: ліжко для дитини, ліжко для нас, посуд і ін. Словом, маємо вже всі необхідні речі. Тільки немає праці. А як жити без грошей?

– Підеш на арбайзант, будеш одержувати грошові пільги, – пояснили мені люди, які привезли це все. – Крім того, кожного дня троком тобі підвезуть молоко, хліб. Зроби місце біля подвір'я, напиши своє прізвище. Цього ніхто, крім тебе, не забере. На арбайзанті мені платили по двадцять п'ять марок на тиждень. За ці гроші деколи можна було купити бараболі, або якісь цигарки. У тисяча дев'ятсот сорок дев'ятому році я замельдувався у німецьке бюро, що сидів у кацеті. Німці почали платити мені допомогу – сто п'ятдесят марок на місяць. Продукти привозили далі.

Прийшов тисяча дев'ятсот п'ятдесятий рік. Я записався на виїзд у Канаду. Почав я проходити медкомісію в Еслінген. Тут знову чекали несподіванки: від'їзд жінки у Канаду відложили, що вона вже була вагітна другою дитиною. Проходив я медкомісію сам. У мене лікар був поляк. Після медкомісії він виписав медзаключення, що я також їхати не можу, бо в мене виявили туберкульоз. Я дуже здивувався,

бо ніколи не хворів. Працював важко, почував себе сильним і тут така хвороба. Я мало не впав у розпач – що робити? І не віриться мені, що маю туберкульоз. Маю поламані ребра (робота рук німців у кацеті), знаю також, що був пошкоджений череп від фашистського револьвера. Але туберкульоз! Люди порадили мені змінити лікаря, клініку. Через кілька тижнів я вже перевірявся у лікаря естонця чи литовця. Оглянувши мене він сказав, що я здоровий.

– Ви ще не проходили медкомісію?

– Проходив, але мені сказали, що я хворий на туберкульоз.

– Не може бути! Який у вас був номер?

Я йому сказав.

Він щось перевірів і каже:

– Той лікар був поляк? Це він такими справами займається?

Через якийсь час я дізнався, що цього лікаря прикрили. Тоді до мене прийшли німці і попросили той папір з фальшивим заключенням. Так розкрилося шахрайство цього поляка: хворих людей він відпускав за кордон, а здоровим приписував всякі хвороби.

У квітні я мав їхати в Канаду, а саме у Вінзор, на буряки. Почав я збиратися в дорогу, та тут прийшла телеграма з Канади, що випав сніг на три-чотири інчі. Еміграцію затримали.

Я знову повернувся у Офенбах і пробув там ще до травня. У травні прийшло повідомлення,

щоб я з'явився у Бементапен і звідти я виїхав у Канаду в Галіфакс. З Галіфаксу поїздом переправився у Вінзор, де я якийсь час працював на цукрових фабриках, поки не виїхав у село Віддей, недалеко від Ошави до українського фермера.

Що це була за страшна людина?! Він приїхав у Канаду в тисяча дев'ятсот одинадцятому році – старий емігрант. Він зустрів мене дуже непривітно.

– Чого ти сюди приїхав? – запитав мене. – Ти маєш свою країну, чому ти її покинув? Ти повинен був повернутися додому. Ти "ізмєнник Родіни", свою землю не шануєш.

Ось такі речі я вислухав від свого земляка. Я дуже розсердився на нього. Але це вже відноситься до мого перебування в Канаді, а зараз повернуся до тисяча дев'ятсот сорок шостого року.

Тоді, у тисяча дев'ятсот сорок шостому році, познайомившись з братом моєї майбутньої дружини, як вже розповідав, я поїхав з ним на заручини. Там я познайомився з його сестрою і закохався в неї. Восьмого травня у неї були уродини. І саме на цю дату ми призначили наші заручини. Заручини мені готували мої найближчі люди: Ліза, найліпша приятелька Еріка і Тідман. Ще допомагала кантинярка, що мала свою кантину та господар Кред. Чудові були заручини! Розмарі дістала прекрасне німецьке

начиння. Дістали ми масу презентів, рушники, серветки. Багато начиння було позолочене: ложки, веделки, ножі. Все це ми залишили, виїхавши до Канади. Все посіла сестра Розмарі, що живе тепер в Офенбасі. Вона вже кілька разів приїжджала до нас у Канаду. У тисяча дев'ятсот сімдесят шостому році я зі своєю жінкою поїхав до Німеччини відвідати її родину. Вона мала четверо братів (один з них вже помер) і дві сестри (одна теж вже не живе). Захотів я відвідати своїх знайомих у тому селі, де я працював у господаря Креда. Цікаво було дізнатися про Лізу, кантинярку і інших знайомих. Брат моєї жінки взяв авто і ми четверо поїхали (брат Розмарі з дружиною і я з дружиною).

Їхали ми довго, вісім годин (понад триста п'ятдесят кілометрів). Спочатку ми заїхали до того господаря, якого я викупив з руської тюрми. Він вже помер, навіть ніхто мене про це не повідомив. У тому селі пройшло багато змін, появилось багато нових людей, одні з Польщі, інші – німці з Мадярщини. Господарка того німця була розщеплена, все перейшло до колгоспу, а в будинках жили нові люди.

Поїхали ми до кантинярки. Це вже була старша жінка (біля дев'яносто років). Прийняла вона нас дуже радо, як рідних. Почав я питати про Лізу.

– Андреас, якщо ти хочеш побачити Лізу, я б тобі не радила цього робити. Ти не витримаєш, розплачешся.

– Чому, що сталося?

– Вона підвіяна, сама не ходить, не їсть. Вже сім-вісім років так. Одразу після того, як ти поїхав до Канади, вона вийшла заміж за одного німця. Має двох синів. Ліза дуже багато пережила. Одразу після заміжжя вона перейшла жити від вуйка до батька. Вся господарка розпалася, все забрали до колгоспу. Вона жила в будинку батька – це все, що в неї залишилося. Вона там жила з чоловіком і братовою. Брат її не повернувся з війни.

Так я й не бачився з Лізою, відколи порадила мені стара кантинярка.

У тисяча дев'ятсот вісімдесятому році я поїхав сам до родини жінки. І поїздом приїхав до Зальцвебелю, де я працював. Там залишилися ще мої знайомі. Ще в тисяча дев'ятсот сімдесят шостому році я не застав свого господаря в живих, померла і його жінка. Залишився син, який женився на дівчині з того міста, де Лізин батько мав табір. Коли в тисяча дев'ятсот сімдесят шостому році ми були в Німеччині, він про це довідався і писав листи, щоб наступного разу відвідали і його. Тому й відвідав я ці місця у тисяча дев'ятсот вісімдесятому році.

Я й запитав його про Лізу.

– Ти хочеш її бачити? Ти її не впізнаєш – не витримаєш і заплачеш. Але, якщо хочеш, пішли.

Зайшли ми до хати. В хаті було тихо, пусто. Чоловік її був десь на вулиці. В кухні сиділа тільки Ліза. Голова її була похилена. Руки дрібно тремтіли. Ноги були страшно худі: тільки шкіра і кості. У цей час зайшов її чоловік. Ми пояснили хто ми є. Він підійшов до Лізи, взяв її за бороду і злегка підняв голову:

– Ліза, подивися, хто це?

Вона довго вдивлялася в мене, подала якісь напівчутні звуки і відповіла:

– Не знаю.

– Це Андреас.

– Ліза, – підійшов я до неї.

Безрезультатно. Її голова знову важко повисла на плечах.

Я не витримав, горло мені стиснуло, сльози стояли на очах. В пам'яті промайнули наші молоді роки...

Я хотів вийти на вулицю, але мене зупинила рука її чоловіка:

– Ви маєте її фотографію? – запитав він.

– Ні, фотоапаратів тоді не було, – тихо відповів я.

– Почекайте, я вам дам її знимку. Я знаю всю вашу історію, знаю ким ви для неї були.

Вийшов я з їхнього будинку, стискаючи в руках фотографію молоді Лізи.

Повернувся я в Канаду з важкими враженнями.

У тисяча дев'ятсот вісімдесят другому році я знову поїхав у Німеччину. Знову я відвідав родину жінки, заїхав у Зальцвебель. Там ще раз зайшов до сина мого колишнього господаря.

– Ліза померла, – сказав він.

– Богу дякувати, що Бог дав їй щастя померти, – здихнув я. – Це не було життя. П'ятнадцять років вона жила без пам'яті. Її годували з руки, переносили. Дуже важке таке каліцтво. За що її Бог так покарав? Вона була дуже доброю, гідною людиною. Вона такого не заслужила.

– Але так на світі буває, – сумно відповів син мого господаря.

– Де вона похована? – запитав я.

– На новому кладовищі, – відповіла його жінка. – Я тобі потім покажу її могилу.

– До Зальцвебелю з вас ніхто не їде?

– Я їду, – відповіла вона, мені теж треба поїхати на могилу, квіти посадити.

– Тоді я їду з вами.

Поїхали ми Зальцвебелю. Пішли в магазини шукати квіти на могили. Це зовсім не так, як в Канаді. Тут ми маємо будь-які квіти до вибору, а в них з цим скупенько.

Зайшли ми в один магазин – дуже мало квітів. Зайшли в другий – там більше. Побачив я один квіт, що цвіте цілий рік.

– Я би цей взяв.

– Ні, Андреас, він дуже дорогий, – відповіла вона.

– Як ти можеш шкочувати гроші на квіти для могили? Ці люди вже нічого від тебе не потребують. Це все, що ти можеш їм дати. Скільки цей квіт коштує? – запитав я у продавця.

– П'ятнадцять марок, – відповів він.

– Я беру цих два, один для Лізи, другий – на могилу твого чоловіка. А ти шукай, що ти ще потребуєш. За всі квіти я заплатив п'ятдесят марок.

Підвела мене жінка до могили Лізи. Не було там ще пам'ятника, тільки горбик землі на могилі. Там були поховані Лізина мама, батько, баба, дід... і вона.

Я поставив горнятко з квітами на могилу.

– Андреас, я напишу картку, що це від тебе, – сказала жінка. Я погодився.

"Від Андреаса Федька з Канади", – написала вона на картці.

Ми поїхали з цвинтаря, а незадовго я виїхав до Канади.

Коли в наступний раз я приїхав знову до них, прийшов знову на кладовище. На її могилі стояв вже білий порцеляновий пам'ятник. Я ще купив малих квітів і приніс на могилу.

Пізніше, у тому будинку, де я зупинився, мене відвідав її чоловік. За цей час він женився вдруге.

– Пане Федько, дякую вам за турботу, за пам'ять вашу. Тут всі дивуються, як ви довго пам'ятаєте про бідну Лізу.

Пройшло тридцять три роки, а людина пам'ятає, що пережила в Німеччині, і табори, і працю в батька Лізи. І те, як ця добра дівчина перекинула двадцятьом невільникам через колючий дріт куриво, хоч це було строго заборонено. Адже вона дуже ризикувала. І через тридцять чотири роки ця людина прийшла до могили Лізи і посадила квіти. Це неймовірно.

Але це є моя натура: не забувається добре і не забувається зле.

А тепер звернуся до питання Голокосту. Гітлер знищив шість мільйонів євреїв. Чи це можливо, думаю собі. А як же з поляками, яких в таборі, пам'ятаю, було більше, ніж жидів? Як же чехи, словаки, югослави, білоруси, руські, ми – українці, американці нарешті. А були і такі в таборі – ті, що з парашютом вискакували з літаків. Американці, правда, жили на інших правах, як окрема раса: вони ніколи не ходили на команду до роботи, ніколи з нами не снідали і не вечеряли. Ці в'язні діставали окремі пачки від Червоного Хреста. Словом, німці нікого так не поважали, як американців (якщо можна так сказати, що вони когось поважали). Навіть англійці жили гірше від американців у таборі.

Пам'ятаю євреїв у Саксангаузі. Всі вони носили номери і, крім того – білу шестикутну зірку на грудях і плечах. Здалеку було видно, що це євреї. Те саме було у Бухенвальді.

Пам'ятаю як раз верталися ми з команди у табір. Це було у січні тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року. Було дуже холодно. Коли ми підійшли до воріт табору, нас, як завжди, почали рахувати. Недорахувалися однієї людини. Почали рахувати ще раз. Час ішов, ми мерзли. Німці були тепло одягнені: у плащах, теплих рукавицях – могли стояти на морозі і вітрі. Але не ми – голодні, одягнуті в будь-що, змучені, знесилені. Тут я побачив недалеко на землі людину. Хтось впав, не мав сили піднятися. Я вказав на тіло під ногами. Людина жива, дивилася, все розуміла, серце їй билось, але встати на ноги – несила.

Підійшли до нього фашисти, подивилися, поштовхали ногами. Відрахували чотирьох з колони, в тому числі і мене, сказали взяти тіло і віднести до блоку номер... Тільки тепер, після війни, відвідавши концтабір, я дізнався, що той блок був крематорієм. Тоді я ще не знав, що людей палили. Але, виявляється, що це було дійсно так.

Пам'ятаю, як ми принесли того чоловіка до вказаного блоку і кинули під дверима. Двері автоматично відчинилися, і тіло тихо покотилося вниз. Там, внизу, було дванадцять печей, в

яких палили людей. Мільйони відвідувачів приходять тепер у Бухенвальд подивитися, які страхи переживали там люди у роки війни.

Недаремно Бухенвальд ще називають табором смерті. Якщо порівняти з Саксенгаузом – там були хоч якісь лікарі, нехай з тих самих в'язнів. Вони, бодай трохи, лікували людей. Пам'ятаю, впало мені на ногу залізне колесо. Я тоді чотири дні був на лікуванні, поки моя нога чуть загоїлася, і аж тоді приступив до роботи знову.

У Бухенвальді лікарів не було. Зате, були крематорії. Якщо людина падала з ніг, щоч ще була живою і придатною до лікування – її кидали в пащу печі-людодіду. Палили їх там струмом. Крім того, в кінці табору було викопано дві величезні ями сорок на сорок метрів, де скидалися трупи. Коли яма наполовину заповнювалась, її закидували вапном, а потім землею. Зараз ці ями – пам'ятники, свідки фашистської злочинності. На території табору тепер стоять дві мармурові плити, на яких написано національності людей, що загинули в стінах цього страхітливого табору. Серед них було також багато німців.

Багато блоків залишилося зруйнованими – на їх місці стоять стовбці з написами номерів блоків.

У Бухенвальді справді було багато жидів, багатьох з них було знищено. Але й багато було

молодих жидків з Польщі. Всі вони носили позначку "Р" і свій номер, і ніхто не міг дізнатися, що це дійсно жид. Так що деякі з них завдяки цьому вижили. Про це свідчить навіть той випадок, з яким я зіткнувся у шпиталі по закінченні війни.

Коли американці нас визволили, перетявши колючі дроти, по яких йшов електричний струм, ми попали до шпиталю. Я вже опишував, що мене помістили з трьома хлопцями з Варшави. Я думав, що вони справді поляки: при мені вони завжди розмовляли по-польськи.

Одного разу вони не помітили як я зайшов до палати. Всі троє сиділи на одному ліжку, затулившись перегородкою. Видно читали книжку, або просто розмовляли якоюсь іншою мовою. Я вслухався. Кілька слів впізнав – це була єврейська мова. Якимсь пізніше я їх запитав, хто вони є.

– Ми – поляки, – відповіли.

– Але я чув, як ви розмовляли іншою мовою.

– Міхал, скажи йому, – звернувся один з них до другого.

– Ми – жидки, – признався він.

– Ви не повинні стидатися своєї національності, як і мови чи традицій.

Також я був свідком кількох таких випадків, коли жиди, прикриваючись іншою національністю, вижили під час війни.

Коли я в тисячу дев'ятсот сорок восьмому році перейшов з руської території, тобто з Східної Німеччини у Західну, я попав у Бензгайаурбах Бертштрассе, то біля Геппенгайму. Там був жидівський табір. Ще до війни, до Гітлера на тій території було кілька жидівських будинків. Потім, після війни туди зійшлося багато жидів, зайняли собі територію і там поселилися. Вони ще й у німців забрали трохи землі. Так жили вони такою своєрідною резервацією. Був на їхній території і готель, і ресторан, і інші відомі у місті об'єкти. До них приходили люди з міста купити якісь продукти або речі. У магазинах міста товарів не було, а у жидів завжди все було. Не розумію, врешті, де взялася цифра шість мільйонів знищених жидів. Адже це може бути одна невелика держава. Звичайно, їх нищили, але, як я вже говорив, багато їх вижило. В силу того, як Гітлер йшов по Росії на схід, населення, а в тому числі і жида втікали від фашистів далі на схід. Та не треба забувати, люди єврейського походження завжди займали високі пости: вони були і в НКВД і в КГБ, були вони і серед офіцерів – йшли до чистої і легкої праці (важка і брудна праця жидів не приваблювала).

Пам'ятаю концтабір у Кракові. На щастя, я попав туди тільки на тиждень. Вкінці там кинулися воші і різні хвороби. Якраз в той час мене звідти забрали. Пам'ятаю як нас одного разу вишикували, і перекладач кількома мова-

ми запитав, чи є серед нас, невільників, жида, визнання Можешового. Не можу точно сказати цифру, скільки виступило їх, приблизно двісті п'ятдесят – триста осіб. А жидів було багато і серед офіцерського складу польської армії. Не знаю, куди тих жидів вивезли, але назад вони не повернулися.

Пригадую, де б я не був – всюди стикався з жидами. Наприклад, у Дрогобичі я служив у шостому Підгалянському батальоні (він стояв у Самборі). Служили ми в капітана Грабовецького. Я був у четвертій компанії. Зі мною тоді служило четверо жидів з Дрогобича – вони навіть були моїми товаришами. Я вже розповідав, як ми там жили в уланських стайнях. Там ми зробили трьохповерхові ліжка. Я згадував, як одної ночі прийшли до нас СС-івці і почали шукати серед нас жидів, наказуючи скидати штани. Тоді я ще не знав, що жидам роблять обрізання. Знаю, що в нас, на Україні, думаю так само як і в Польщі чи Росії, жида не проходили процедури обрізання. Тому не дивно, що я про таке не знав і не чув. В інших країнах, навіть тут, у Канаді чи Америці, жида обрізаються. Тоді серед нас знайшли близько 600-700 жидів обрізаних, з них зробили теж окремий табір, тобто ізолювали їх. А скільки ще було необрізаних? Ці жида, я вже описував, виконували найважчі і найбрудніші роботи. Розповідав, як їх розстрілювали при стіні стай-

ні. Українець не зміг цього зробити, тому розстріляв їх той самий жид – свій своїх стратив.

Німці любили так загібати вогонь чужими руками, а самі "вмивати руки", мовляв, це зроблено не ними. Аналогічно, як Іуда, стративши Христа.

Отже, є в свідомості людини щось таке, що заставляє її підкорятися будь-якій команді. Як і той жид, що розстріляв своїх товаришів. Та такі люди є не тільки серед жидів – вони є у кожній національності. Були й серед українців такі, що служили у фашистській армії. В армії "СС" служили й мадяри, і люди інших національностей. Що заставляє людину робити злочини? Може, страх перед смертю? Мабуть це почуття викликало ще більшу жорстокість у людини. Пригадую такий факт. Коли я був у таборі, вивели нас одного разу на команду до Магдебургу. Там під час бомбардування зруйнувалася колія. По прибуттю ми побачили жахливу картину: колія розбомблена, вагони цілого поїзду перекинені. Окремі вагони були з цукром. Під час роботи один з в'язнів забіг у такий вагон, долонями згрібав цукор і закидав його у рот. Я підіг і почав робити те саме. Але тут підійшов СС-івець і закричав, щоб ми підвелися. Я втік, а той в'язень сильно дістав прикладом по голові. Звичайно, гетапівець його убив. По мові, якою він на нас кричав, я зрозумів, що це був мадяр. За його вказівкою кілька чоловік відтягли тіло.

На другий день ми знову працювали на тій колії, але форманом цього разу був хтось інший (їх завжди міняли – що другий-третій день). Я знову злякомився цукром і крадькома почав його їсти. Форман це помітив і заставив мене підвестися. При цьому я витрусив шапку, в яку вже встиг насипати трохи цукру. Він дав мені доброго копня під зад і погнав до роботи. На цьому розправа закінчилася. Тепер думаю: "Чи не міг і той мадяр так поступити? Він же знав, що таким ударом по голові заб'є бідного невільника".

А взагалі, мадяри такі є: куди вітер віє, туди вони летять. Всі нації тримаються якось один одного: руські руських, німці німців... Мадяри ж завжди грають під когось. Дуже вони зрадливі.

Повернуся до питання жидів. Коли я попав після концтабору в шпиталь, серед нас була сила силенна жидів – тисячі людей. Звідки вони взялися? Адже в таборах їх нищили, а руські жиди залишилися в Росії.

Післявоєнного часу на Україні я не знав, але часто бачився з товаришами, односельчанами, які це бачили або про це щось знають. Не є таємницею, як після війни нищилася українська інтеліганція. Ще в тисяча дев'яцот тридцять шостому році у моїй місцевості (на селі) був і якийсь голова колгоспу, і якийсь учитель. Де вони поділися? Пропали без вісті. З мого села

пропали Тувісан, Малетич, що вчився на адвоката, Ірина Малетич... Повивозили всіх до таборів – молодих, освідчених людей, знищили всю інтелігенцію. Хто знищив? Євреї. Всі знають, що керівні посади в СРСР займали жиди. Той ж Берія, ким він був? Жидом. Хто ж став на місце знищених? – Жиди. (Срулько, Мошко, Лейба і ін. – це у нашому селі). Звідси висновок: жиди комунізм в Росії породили, хотіли його запровадити у цілому світі. Для цього й нищилася інтелігенція – цвіт народів. Жидам було вигідно це робити, адже залишався темний несвідомий люд, який легко повести за собою.

Сьогодні ті ж люди, які сидять в кріслах адвокатів, шукають воєнних злочинців. Шукають їх серед інших націй. А чи чиста їхня нація? Чи не жид вбив Симона Петлюру, Джона Кеннеді – Рубенштайн, жид. Хто зробив штучну голодівку на Україні в тисяча дев'ятсот тридцять третьому році? Теж жиди. Вони ж і нищпорили по кутках кожної хати, витрушуючи останні крихти і тим самим залишали родини на вірну загибель. А що робилося за часів Б. Хмельницького? Київ? На них же воду лили з третього-п'ятого поверхів будинків. Ніхто того не згадує. На козаків зуміли тільки пустити славу розбійників, які грабували і нищили людей. А хто викрав військові державні акти в Англії? – Розенберг, жид. Як важко

дивитися, як сьогодні відкриваються комітети з допомоги Україні. І очолюють їх знову жиди. Коли це жиди стали великими товаришами українців? Може, тоді, коли українці ходили до Мошка просити ключі від церкви, щоб помолитися? Ніколи жиди не були товаришами українцям, і нема чого нам чекати на допомогу від них. Вони і сюди були вислані комунізмом (в Канаду, в Америку, в інші країни), щоб слідувати чим українці живуть, що роблять і про що думають. З них добрі шпіони. А про допомогу вони говорять, так це про "людське світове око".

У п'ятдесятих роках жив тут, в Торонто. Часто сходилися ми пограти в карти. І я ходив. Так час скоріше йшов. Одного разу зав'язалася розмова з жидом.

– Янкель, мабуть, ще на Україну вернешся.

– О ні, ні. Я на Україну вже не вернуся.

– Чому? Твій батько ж мав маєток.

– Це справді так.

– Вашого брата багато втекло в Палестину, дідько знає де. Якщо на Україні пройдуть зміни, зникнуть колгоспи, ви ж вернетесь туди.

– О ні, ні! Я би вам щось сказав, та не хочу вас зачіпати.

– Та скажи, Янкель, – попросив дяк, що був між нами. – Ми не будемо гніватися.

– Наша статистика, наша Біблія каже, що ви гірші, ніж Гітлер. Бо Гітлер поставив наших

під стінку, взяв кулемет і т-р-р-р, розстріляв. Він давав легку смерть – не мучив. А ваші козаки гнали мою маму, бабцю, прабабцю, били нагайкою, заставляли з Дністра воду пити. Вони були жорстокі.

Тепер думаю: те, що Гітлер автоматом т-р-р-р, то це правильно – він не знущався, а наші козаки вміли знущатися.

У тисяча дев'ятсот п'ятдесят другому році я жив біля вул. Батерс, коло Вестерн Госпіталь. Йшов я раз з Батерсу своєю вулицею, дивлюся – Шльомка йде (син того самого Срулька з нашого села). Ми разом з війська пішли. Коли Шептицький приїжджав до нас, Шльомка у церкві аж на хори виходив, щоб ліпше було видно. Словом, був такий український жидок, то правда. Саме його я і зустрів. Але все ще своїм очам не вірю. Підійшов ближче, подав йому руку:

– Привіт, Шломка! Звідки ти тут взявся?

– А ти хто такий? Я тебе не впізнаю. Я не знаю, з ким розмовляю.

– Не знаєш? – здивувався я. – Це я, Андрій Федько з родини Масюків.

– О! То ти? Ти ж помер!

– Звідки ти знаєш?

– Та прийшло у Либохору повідомлення, що тебе забрали у концтабір і там ти помер.

– Якби помер, то тут би не був! – заперечив я. – А як ти? Я чув і бачив, що Гітлер жидів мордував і нищив.

– Знаєш, Андрій, я все життя дякую твоїм своякам Михайлові та Петрові. Вони писалися Воснянські. Саме вони переховували мене з тисяча дев'ятсот сорок першого до сорок четвертого року. А у сорок четвертому році я подався у Чехословаччину, а звідти далі на захід. Ну, а як ти?

– Та от, як бачиш. Ти якусь роботу маєш?

– Так, я тут на Скарборо будівництво проваджу. А ти?

– Я теж працюю на будівництві.

– Ти ліпше переходи до мене, – каже Шльомко. – Скільки на годину маєш?

– Дев'яносто п'ять центів.

– О! То я тобі доляр дам.

Я запитав, де він живе і пообіцяв на днях з жінкою його відвідати. Він також мав жінку, але дітей у них не було.

Якось ми з дружиною вибралися до того жидка. Нас пригостили. Не диво, думаю, – змалку разом росли. Його батько жив непогано, паном у нашому селі вважався. Ще як мся мама дівчинкою була, пам'ятала, як він з мішком по вулицях ходив, голки та шпильки міняв. Доробився до склепу. За моєї пам'яті в нього, крім склепу, було багато поля, худоби. Комусь горілки дав, комусь відписав, комусь дописав,

дорахував, тому шмат землі дав, з того забрав – і ось тобі пан.

Ми почали розмову. Він все моїй жінці запитання підкидав. Вона тоді вже деякі українські слова знала, але говорити по-українськи їй було ще важко. Тепер, правда, ніхто б не сказав, що вона німка.

– Ким твоя жінка є? – запитав згодом він. Мені треба було сказати, що італійка, чи щось інше. Але я не вмів обманювати. Та й чого приховувати правду?

– Німка, – відповів.

– О, то ти з німкою оженився? Так ти ж в концтаборах сидів, стільки від німців натерпівся.

– То й що? – здивувався я. – Яке це має до таборів відношення?

Нагадав я йому, як один жид у нас жив і була в нього гарна дочка. Вона закохалася в професора і вийшла за нього заміж. Скільки їх шукали потім! Але полюбили один одного: він – професор, знана людина, а вона – проста бідна жидівка.

Крім того розповів йому про шпиталь, як американці пішли і всі чужинці з ними, а прийшли руські. Я залишився серед німців. Серед кого було вибирати наречену? В силу обставин не дивно, що я з німкою одружився. Ось такі випадки в житті бувають. Жиди ніколи

не пропадуть: на голому місці життя відбудують.

Сьогодні, через сорок років, починають шукати серед різних народів, у тому числі і серед українців, воєнних злочинців. Тоді, відразу після війни, ніхто ніяких злочинців не шукав. Здається мені, і це робиться "про людське око", щоб на когось вину звалити.

Буду я говорити словами професора Мороза. Жида комунізм посіяли і розносять його по цілому світу. Вони позмітають всіх з керівних посад, щоб запанувати самим, посіявши комуністичне рабство по цілому світу. Чи колись жида нарікали на комунізм? – Ні. Вони могли нарікати на руських і то "про людське око", але на комунізм – ніколи.

Беремо до уваги ще один такий простий приклад. Пригадаймо вибори в Онтаріо, коли наш прем'єр Девіс відмовився і вибирали нового прем'єра. Серед кандидатів було два англійці, німець і жид Лейба Розенберг. Передвиборна компанія тяглася довше, ніж компанія до виборів американського президента, президента найбільшої у світі держави. Я звернув увагу що, коли вибори підходили до кінця, англійці-кандидати відпали, рахувались голоси тільки за німця Мюллера і єврея. Правда, вибори вдалося виграти все-таки Мюллеру. Чи помітив хтось, як вся родина Розенберга плакала? Шкода їм стало, що він не зайняв пост

прем'єра провінції Онтаріо. Є в них така тенденція – йти вгору і вгору. Навіть поразку, плачучи, сприйняли одинаково.

У тисяча дев'ятсот сорок п'ятому році я розмовляв на тему жидів з одним руським капітаном. Він висловив цікаву думку відносно смерті Леніна: "Ленін не помер, Леніна скинув Сталін, Сталіна також скинули і т.д." Звідси випливає висновок, що існує ціла своєрідна система існування жидів: йти все вперед, а на своє попереднє місце ставити когось із своїх. Вони б були раді захопити весь світ, але їх дуже мало. Появилася ідея руського комунізму. Саме серед руських вони знайшли союзника, а комунізм став їм платформою, на яку вони могли обпертися. Мислилося жидам, що таким чином вони захоплять весь світ, посіявши по всіх країнах ідею комунізму.

Поглянемо на систему правління Торонто: сіті-майором вже два чи три рази був жид, у поліції також мусить бути жид. В уряді Онтаріо заступник прем'єра – жид. В парламенті теж є жид. Навіть при Папі Римському є якийсь єпископ жидівського походження, щоб знати, що робиться серед католиків і чим католики живуть. Проте, відомо, як жида настроєні проти католиків, як вони не люблять цієї віри.

Про Гітлера вони будуть ще говорити тисячу років. Ця історія буде тягнутися як про Ісуса Христа. Але про злочини комунізму ніхто

не згадує. Це вигідно їм затушувати і прикрити. Зате, завжди співають про те, як комуністи хочуть допомогти робочій масі. А де ж ця допомога? Хто з простих робочих, чесних людей при соціалізмі розбагатів? Сьогодні ми бачимо результат – люди доведені до голоду і відчаю.

Я розмовляв з одним німцем, який жив тут, у Канаді, вісім років. Ми разом працювали у фермера. Потім його жінка померла, і він повернувся в Німеччину. Але через кожних два роки він приїжджає сюди провідати дочку і сина. Він був одним з моїх найліпших приятелів – людина дуже розумна, цікаво було з ним порозмовляти на різні теми.

Отже, підняли ми тему концтаборів. Цей німець висловив думку, яка побутує серед багатьох людей. Гітлер у першу чергу садив жидів, руських комуністів, а вже потім і інші нації. За будь-що він би відправив людину у концтабір. Це мав би бути або якийсь грабіжник, або саботажник, котрий не підкорявся владі. Я пам'ятаю один випадок – працювали ми в Німеччині (українець, лемко і поляк). Хлопці працювали важко, та на обід завжди мали зупу і картоплю. Господар завжди колов три свині на рік, та хлопцям м'яса не давав ніколи. Він мав родину в Гамбурзі, туди і йшло м'ясо (одна свиня кололася по паспорту,

дві – "на чорно", без дозволу). Врешті тому Івану нестерпілося і він сказав:

– Знову зупа і картопля. А коли ж буде якесь м'ясо? Де ж те м'ясо? – при цих словах Іван змахнув рукою, і тарілка з зупою впала на підлогу і розбилася. Кухарка відразу побігла за господарем до млина. Господар прийшов, подивився і, не промовивши й слова, подзвонив у поліцію. Приїхала поліція і бідного хлопа забрали, схоже, до кацету (більше ми його не бачили). Питається: за що? За тарілку зупи? Так безпричинно нищилися люди.

У Німеччині починалися важкі часи: навіть німцям не було що їсти, не говорячи вже про чужинців. Цей період дуже важко було пережити. Поширилася чутка, що німці формують українську армію.

Одного разу зустрів я свого приятеля. Йому сказали, що мусить замельдуватися на виршавзамт.

– Що тобі казали там? – поцікавився.

Питали, чи я є військовий і пропонували йти в армію.

Отже, було багато таких людей, хто з біди, зі слабкої волі пішли до війська. Знаю, у Штундалі були в мене знайомі українці. Вони діставали продукти на картки. Але цих продуктів було замало, щоб вижити. Тому такі люди йшли в армію, бо знали, що їх там нагодують і дадуть якийсь мундир. Отже назбиралось їх досить.

Такий випадок був і зі мною. Коли я працював біля Зальцвебелю у Кляйнгізеріц, закликали мене до виршавзамту.

– Ви є військовий?

– Так, – відповів я.

– З діючої армії чи з резервної?

– З резервної.

– Чи не хотіли б ви піти до армії знову?

– Ви знаєте, – почав пояснювати я, – в армії я вже був, щось не дуже вона мені по душі. А яку армію ви маєте на увазі.

– Ми формуємо українську німецьку армію, – пояснили мені.

По-перше, я не зміг би служити у такій армії, маючи силу волі. По-друге, тоді я не був у такій скруті (голодним не був і по змозі другим допомагав).

У містах Магдебург, Лейпціг, Гали, Штендаль, Дрезден на фабриках працювало багато наших чужинців, в основному дівчата. Біда була страшна: всі мали продуктові картки, але давали на них продуктів дуже мало. Так у Зальцвебелі на дротяній фабриці працювало біля трьох-чотирьох тисяч українських дівчат. Я щотижня приїжджав до них на велосипеді. У цій справі мені прийшлося підкупити вахтмана, який їх охороняв. На той час я працював у фермера, який мене добре годував. Іноді мені вдавалося привезти до себе двох-трьох дівчат і дещо підкормити їх (завжди було вдоволь хліба

чи яєць). Не раз я знаходив по двадцять-тридцять яєць на горищі, де неслися кури – моя господиня про це не знала. Часто я віз ці яйця до міста, продавав, щоб купити якісь цигарки чи ще щось і заодно підгодовував дівчат. А так як я працював при млині, що мав завжди і хліб і усього доволі.

На цьому заводі, про який я вище згадував було біля чотирьох тисяч наших дівчат, крім того, працювали там ще дівчата з Білорусії, Росії, Польщі. Кожна з них мала мітку на одязі, початкову букву національності, з якої вона походила: "U" – українка, "P" – полька і т.д. Біля трьох тисяч було жидівок. Всі ці факти правдиві, бо в мене було кілька приятельок з цієї фабрики. Одна з моїх приятельок була з Галичини. У неї був хлопець. Якось сталося, що в неї пропало все вбрання. На той час я був сам, а до того ходив до однієї польки. Ця полька хотіла завжди втекти додому. Одного разу вона відпросилася в свого фермера на якийсь час, щоб ніби-то відвідати свою родину. Господар її відпустив, але наказав залишити всі речі – боявся, щоб вона не втекла. Дівчина речі залишила, але назад не повернулася. Я про це знав. Мені вона залишила ключ від кімнати, щоб я, ніби, приглядав за її речами. Але пройшов час, фермер здогадався, що вона втекла і дуже розсердився на мене. Тоді я віддав всі її речі тій приятельці-українці з фабрики, а сам

змушений був змінити господаря. Пішов до одного, потім до другого. Так почалася ціла низка моїх нещасть.

Повернемося до теми Голокосту. Досі не раз оглядаю по телебаченню аналогічні документальні фільми. Я завжди казав, що це жидівська пропаганда: мовляв, жиди під час війни зазнали стільки втрат, жиди найбільше постраждали – і все жиди, жиди, жиди. Та на такі розмови мені завжди приятелі закривали рот, бо жиди того не люблять. Я і сам це знаю, але повертаюся лицем до правди. Відомо, що Гітлер жидів не любив, а жиди, в свою чергу, не любили Гітлера. Вони стояли у списку смертників у Гітлера під номером один. Далі йшли руські, третіми – поляки, потім – всі решту, включаючи і нас. Але страждали всі однаково. Чому не показують, не розповідають як потерпали інші нації? Цікаво, якби написати про це у газету?

– Тихо, Андрію! Що ти хочеш говорити проти жидів? Тебе ж у мене в хаті на ліжку заб'ють. (Я тоді жив у нього).

Тоді я змовчав, але думки не дають спокою і до сьогодні. Чому виставляють тільки жидівські біди за воєнних часів? Чому мовчать про решту національностей? Чому про шість мільйонів страчених жидів знає весь світ, а про українські, приміром, жертви ніхто нігде не чув? Врешті, потерпіли ми під час війни всі

однаково: всіх нас садили по концтаборах, морили голодом, стріляли... Але це був час війни. Я сам сидів, мучився, але розумів, що війна не вибирає. А як пояснити те, що творилося у тисяча дев'ятсот тридцять другому – тридцять третьому роках на Україні? Як масово нищили молодь, інтелігенцію, вивозячи по таборах. А як пояснити штучний голод на Україні? І це у мирний час. Ми кричимо: жидів у війну постріляли – шість мільйонів! А як же пояснити цифру чотирнадцять мільйонів зморених голодом українців у мирний час, коли і врожаї були, а пшеницю у людей забирали і палили? Чому про це весь світ мовчить? Чи це не злочин? Мовчать, бо не вигідно кричати про злочини комуністів, бо комуніст – брат жидові. І нищили тоді українців також жида. Адже саме НКВД – це одне жидівське кодро. Їм на руку тепер виставляти на світове обговорення питання Голокосту, адже пройшло сорок років після війни: тепер легко накинути петлю вини на українців і зайнятись пошуком злочинців по цілому світу. Зате для публічного мовчання – питання комуністичної злочинності, бо руські комуністи з жидами у спілці і миють один одному руки.

Про Голокост знають всі. А запитати б людей, скільки політичних таборів було в Сибіру, на Крайній Півночі? Цієї цифри і сьогодні ніхто не знає. Мало того, ніхто не

шукає і ніхто не хоче цього знати. А чому? І ця ж відповідь: не вигідно комуністам, не вигідно жидам. Все це мене болить і мовчати про це не можу. Не раз собі думаю, як та комуністична імперія скінчиться, відомо, що немає нічого вічного (Римська імперія теж скінчилася). Чи дала б Україна собі раду? Дала б, якби не було жидів. Скільки їх на українських землях нажилося?! Були в українців великі маєтки, пам'ятаю, приходив якийсь українець до Срулька, бо підписатися не вмів. Випив він у Срулька чарку, Срулько порахував дві, а записав п'ять. Проходить час, Срулько поминається за свої гроші:

– Ти пам'ятаєш, що мені винен? Чому не повертаєш борг?

– Бо не маю чим, наразі.

– То дай мені щось з маєтку.

Так він в одного брав одне, в другого – друге... І так розбагатів.

А що було у тисяча дев'ятсот тридцять сьомому, тридцять восьмому, тридцять дев'ятому роках, коли Пілсудський помер? На його місце прийшов Річ Шмігле. То правда, всіх українців змели з посад лісних, лісничих і т.п., а наставили поляків. Але, коли в тисяча дев'ятсот тридцять восьмому році трохи повернулася справа проти жидів, і їх притиснули. Пам'ятають про це українці і поляки. В суботу жиди святкували, а в неділю їхали в ліс по

дрова. Наші хлопці, українці, їм шпиці порубали. Вони, жиди, зразу бігли до поліції, де їх питали:

– А чому ж ти сьогодні до лісу поїхав? Чому вчора не їхав?

– Бо вчора була моя неділя.

– А сьогодні є наша неділя. То собі завтра поїдь.

А це жидам не подобалося.

Притиснули їх поляки трохи, а жиди на те:

– То що нам зробите тепер? Ваші вулиці, а наші кам'яниці.

Жид всюди виживе і завжди за себе постоїть.

Вже після війни зустрів я двох жидків. Один з них, знаючи, що я пройшов концтабір, запитав:

– Ти дістаєш якесь відшкодування?

– Так, кажу, дістаю – сім тисяч – за те, що втратив своє здоров'я. (Тепер 400 марок на місяць.)

– О, то я більше отримую.

– Скільки? – поцікавився я.

– Двадцять тисяч.

– А де ти сидів?

– У Саксенгаузі.

– А блок свій пам'ятаєш?

– Ні.

– А команду?

– Ні.

– То як ти можеш цього не пам'ятати, якщо ти там був? – здивувався я. Адже я добре це пам'ятаю і до кінця життя пам'ятати буду, як кожен, хто там був. Спочатку всіх нас привозили у блок чотирнадцятий, у те страшне чистилище. А потім розселяли всіх по блоках. А команду як не пам'ятати? Працювали там на сортуванні заліза (команда Шпера, ще була команда Польша і команда Клінкер). Ну, а били тебе там?

– Та били трохи нагаєм.

-- Але ти не мав розбитої голови, переломаних ребер, як я. І взагалі, мені здається, що ти там і не був.

Такі випадки траплялися часто. Німеччина сплачувала страшні мільйони марок за військові шкоди. Люди, які дійсно сиділи в таборах, мали тілесні пошкодження, пред'являли німецькі документи про це й одержували відшкодування. Були такі, які паперів не мали, в такому випадку вимагались свідчення ще трьох людей-свідків. Звичайно, було й так, що людина в таборі сиділа, але свідків цього знайти не могла і тому ніякого відшкодування не отримувала і не отримує. Але слід згадати й тих, що в таборах не тільки не сиділи, а й не бачили їх взагалі і при цьому свідків познаходили, папери дістали й отримують відшкодування. Ось вам і жида.

Був час, коли я вже їхав до Канади і хотів ці папери викинути, щоб ніщо вже не

нагадувало мені про минулі жахи. Один чоловік, я думаю теж жид, побачив той пакунок і запитав:

– Що це ти маєш?

– Німецькі папери, що в кацеті сидів. Хочу це викинути, – відповів я.

– А чому ти це робиш? Вони тобі заважають? Їсти не просять і місця багато не займають. Нехай лежать. Може, прийде час, і тобі це пригодиться.

Так і сталося. Пригодилися ті папери і я тепер дістаю відшкодування.

Пригадую ті роки, бачу перед собою знедолених людей різних націй. Пам'ятаю ті ями, які стали могилами замордованих в'язнів. Думаю собі, що саме ці могили і хоронять в собі шість мільйонів жертв. Але це жертви всіх націй і про це треба пам'ятати. Ще в тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році дійсно, серед нас, в'язнів, шукали жидів, знімаючи штани. А в тисяча дев'ятсот сорок першому – сорок третьому роках всі йшли до одної ями. Жиди постійно піднімають питання Голокосту. Таке враження, що вони ситуацію тридцять дев'ятого року поширили і на решту років, тобто представляють у тих самих фарбах: жиди у концтаборі. Можу сміло сказати – неправда. Гинули всі однаково. Але тепер нема кому доказати, хто ким є в тих могилах, адже там одні стлені тіла. От і порахували всі ці жертви як тіла страчених

жидів. Більш ніж впевнений, що так виросло число шість мільйонів. Враховуючи те, що в міру того як Гітлер наступав, жида, які жили на території Галичини, втікали з руськими на схід; враховуючи те, що вони під маскою інших національностей (українців, поляків...) сиділи в кацеті і завдяки тому вижили, враховуючи те, що і серед капів були жида, бо добре знали німецьку мову і знущалися над в'язнями. Всіх жидів не винищили і шість мільйонів їх жертв – це просто нереально.

Тепер підійду до проблемного питання "Гітлер – жида" з іншого боку. Всі вони плачуть, що Гітлер їх стріляв. Так, стріляв, найбільше у тисяча дев'яцот тридцять дев'ятому році. Багато їх знайшли у Варшаві в гетто, звідти багато попало до таборів. Інші втекли з руськими. А як же жида, що проживали на землях Німеччини. Адже у Дрездені, у Лейпцігу, у Магдебургу, Галли, у кожному великому місті була маса жидів. Але чи працювали вони важко? Ні. Вони були завжди при грошах. Гендель, гешефти – це їхнє місце, так, як і зараз в Канаді. Чи бачив хтось на колії, чи на ремонті авродтрад жида? Ні. Офіс – так. Гітлер подивився на таку справу і сказав їм: О-о, не хочеш працювати, як моя нація працює, то іди ти в чортову маму, бо то держава не твоя". Дав їм тисячу марок і поїзд безплатний.

– Хочеш до Англії? – Прошу до Англії. Хочеш до Росії? – На тобі Росію. Хочеш до Польщі? – І це, будь ласка.

І ніхто їх тоді не стріляв. Гітлер просто чистив свої землі від нечисті.

– А те, що залишилося після ва, дім і маєток, то не ваше. Воно не працею нажите, а злодійством та обманом.

А вони тепер проти німців Голокост виставляють? Вони ще довго будуть це пам'ятати, як історію про Ісуса Христа людство пам'ятає. Нам проти них нема чого кричати, нашого голосу ніхто не почує. Вони ж кричати можуть: серед них є адвокати, судді, міністри і прем'єри.

Дивлячись на ситуацію тепер у Канаді, думаю (Боже, прости мене, але люди мене зрозуміють). "Чи не треба сюди Гітлера? Треба, щоб навів тут порядок".

Мав я кілька прикрих випадків з жидами особисто підля війни. У тисяча дев'ятсот п'ятдесять шостому році я працював на колії "CANADIAN NATIONAL RAILWAY". Я жив на Кемеран стріт, при Квін та Спадайні. До місця праці був кусок дороги, але я завжди добирався пішки всі вісімнадцять років і влітку, і взимку.

Одного разу я їхав до праці на велосипеді. Тоді я працював наніч, одинадцять годин. Враз чую шалений поштовх. Я впав і знепритомнів. Коли прийшов до тями, побачив над собою людей. Зрозумів – мене збило якесь авто.

Чоловік, що мене збив, був п'яним з "CITY OG TORONTO". Коли побачив він, що справа серйозна, хотів обминати мене і втекти. Та тут на щастя їхало зустрічне авто. Водій цього авто зупинився, підійшов до мене і крикнув до мого кривдника: "Ти куди? Чи ти не бачиш, що наробив? Людина скалічена, потрібно її відвезти до шпиталю". Він підскочив до телефону і задзвонив у поліцію. За якихось десять хвилин приїхала поліція. Я їм сказав домашню адресу і ми поїхали.

Вдома була жінка і троє дітей. Ще не спали. Поліціанти пояснили жінці, що сталося, що везуть мене до шпиталю. Пояснили також, де залишили розбитий велосипед і ланч-бокс.

У шпиталі дійсно мені обробили рани, забинтували і залишили мене на кілька днів. Через два-три дні, коли виписували додому, сказали звернутися до фамільного лікаря. Ним був доктор Женьчишин.

Лікар мене уважно подивився, перебинтував рани, сказав коли прийти наступного разу – я ще не був здоровим. Крім того, він мені порадив звернутися до адвоката.

Якось я запитав одного сусіда, до якого адвоката я можу звернутися, бо повинен дістати відшкодування за пропущені робочі дні та іншуренс за причинений біль. І той мені порадив одного адвоката. Так от зібралися ми з жінкою іти до цього адвоката. Тоді я ан-

глійською мовою володів ще зовсім мало, тому моя жінка була мені за перекладача (на той час вона вже добре опанувала цю мову).

Моя дружина розповіла адвокату всю мою пригоду. Він щось занотував і сказав прийти тоді, коли лікар відпустить до праці.

Я лікувався тиждень чотири або п'ять. Коли врешті став здоровим, прийшов до адвоката знову.

-- Скільки вам платять на годину, – поцікавився він.

– Один долар, вісімнадцять центів.

Він щось порахував і виписує мені чек на триста доларів, за пропущені дні в праці.

– А як же відшкодування за причинення мені болю? – запитав я.

– Ви цьому правилу не підлягаєте, бо ви не канадієць, – і випхав мене за двері. Жінка ще затрималась. За якийсь час виходить і каже, що він дає п'ятсот доларів.

– І більше вам ніхто не дасть. А хочете, то шукайте іншого адвоката, – сказав він. Цей адвокат був польським жидом.

Я взяв той чек і знову пішов до свого лікаря.

– Ну, що? Залагодив свою справу в адвоката? – запитав лікар.

Я розповів про свій візит.

– А чому ти не звернувся до когось іншого? Ти повинен був дістати якнайменше – тисячу п'ятсот доларів.

Ось так мене обслужив польський жид, Гівенс. Потім він був сіті-майором у Торонто, а пізніше – шефом поліції.

У тисяча дев'ятсот сімдесят шостому році я почав старатися зібрати папери, щоб отримати відшкодування за кацет. З Женеви я вже отримав на той час одноразове відшкодування в розмірі триста п'ядесятичотириста доларів. Крім того, вони прислали мені повідомлення, що мають ще багато сиріт, якими займаються в першу чергу, а я повинен ще звертатися до німецького уряду за грошовою допомогою до кінця мого життя.

Тому прийшлося знову шукати адвоката. Сказав мені один знайомий, що при Спадайні від Коледж стріт далі на північ є офіс адвоката, який володіє англійською, польською та ін. мовами.

Офіс я знайшов відразу. Зустрів мене чоловік віком тридцяти п'яти – сорока років.

Я привітався.

– Що пан хотів? – запитав адвокат.

Коли я йому все розтлумачив, він сказав, що саме тим і займається.

– Чи має пан необхідні документи?

Я дістав ті, що мені видали у Німеччині. Це була виписка з книги концтабору: коли я попав

у Саксенгаузен, мій номер; коли я попав у Бухенвальд і мій номер там. Більше ніяких відомостей там не було.

– Якої пан національності?

– Українець.

– О, то я такими справами не займаюся.

Нехай пан собі шукає іншого адвоката.

– Але чому? Ви тільки що, напочатку сказали, що беретеся за це.

– Так, але ви є українець.

– Але в кацеті було понад вісімдесят різних національностей.

– Так, але українці були в німецькій армії. Так що виходьте звідси, виходьте!

Я змушений був вийти.

Прийшов я додому, розповів про все жінці.

По обіді сіли ми читати газети. Отримували ми тоді газети з Мюнхену. Жінка мала свою німецьку газету, а я свою. Нараз, в якійсь з газет читаємо, що на Блурі є офіс, який займається такими справами.

Пішов я туди. Там сиділа англомова жінка. На щастя зі мною була дружина. Переглянувши мої документи, ця жінка дала нам адресу адвоката. Приїхали ми на цю адресу. Адвокат взявся знову переглядати мої папери. Тоді сказав заплатити п'ятнадцять доларів за початок моєї справи. Цей внесок я зробив.

– Крім того, дванадцять процентів зі суми, яку ви будете отримувати, підуть у наше розпорядження.

Я підписався під цією угодою.

Моя справа тягнулася з тисяча дев'ятсот шістдесят шостого року до тисяча дев'ятсот сімдесят першого. Той адвокат мав у Берліні товариша, також адвоката, спільно з яким він і діяв. Щось шукали, вишукували, збирали інформацію: коли мене було заарештовано, через кого, де і скільки сидів. Через це непотрібне слідство сплигло стільки часу. І врешті, у тисяча дев'ятсот сімдесят першому році я дістав якихось сім тисяч доларів.

Дуже прикро чути, що сьогодні українці хочуть сходитися з жидами в якусь співдружність націй і будуть допомагати один одному. Не буде цього! Жид ніколи українцеві другом не був і не буде. Своїх вони підтримати можуть, але не таких як ми. Нас вони можуть тільки по-всякому використати – аби якось нажитися. Ще поляк може сьогодні з нами зійтися – з ним і домовитися можна, і покластися на нього також можна. Але на жида – ніколи! Твердженням цьому є факт, як вони сьогодні, за сорок років після війни, шукають серед нашої національності дві тисячі воєнних злочинців. А чи не пора шукати злочинців-організаторів штучного голоду тисяча дев'ятсот тридцять третього року? Саме вони, жиди, і в Канаді різну

смуту роблять – страйки, мітинги і т.п. Це все робиться з метою затуманити людський розум, пересварити всіх і заповонити весь світ. Дійти до світової влади – ось їхня мета.

А як бути з аварією на Чорнобильській АЕС? Чи це була проста випадковість? Думається мені, що ні. Вважаю, і це було штучно підготовлено і здійснено, щоб знищити українську націю теперішню і майбутню. Чиїх це рук справа? Впевнений – трьох-чотирьох осіб-комуністів. Їх імена нам не відомі – комуністичні злочини швидко маскуються і стираються з людської пам'яті. Вперше про чорнобильську катастрофу стало відомо завдяки голосу інших країн. Одною із перших про це сповістила Голландія. Чому ж Радянський Союз сам не оголосив про те, що сталося, не признав своєї вини? Не хотів ставити ще одну, чи не найбільшу пляму на справи комуністів? Не на руку це жидам. Про число жертв була дана невірна інформація: воно вимірювалось не одиницями, а тисячами. Чому ж тепер справа затихла? Чому далі не шукають винуватців, чому їх не судять? Адже шкода принесена не тільки Україні, а й цілому світові. Мовчать Вважаю, що і серед тих винуватців є жиди, які при всій біді, що сталася, чуються спокійно, адже мають надійну опору – жидівське плече цілого світу. В їхніх руках правосуддя, засоби масової інформації. Дивно, що вже стільки бід перенесла наша Україна і

про неї не кричать, як про Голокост. На землях України, а не Росії, Польщі чи Чехословаччини, стався "неврожай" у тисяча дев'ятсот тридцять третьому, а потім тридцять дев'ятому роках; атомний вибух також обрав українську землю. І чи не тому це все стається, щоб врешті-решт стерлася з лиця землі українська нація? Чому ніхто не може захистити цей народ? Вважаю, це тому, що всюди при владі комуністи, жиди. "Чому не українці? – запитаєте ви, – адже Україна тепер вільна держава". Так, Україна створилася, але тільки на папері. Держави як не було, так і нема, бо відсутній уряд. Зате, попробуйте приїхати до України без візи. Ніхто вас туди не впустить. В будь-яку країну можна їхати без візи. Без візи я побував у Німеччині, Парижі, Лондоні, Аргентині, Бразилії. Є паспорт – дорога відкрита, але не в Україну. Що ж там зараз можна побачити: голод, бідність, розруху. Я надіявся побачити справді вільну Україну, тому, заплативши п'ятдесять чи шістдесять п'ять доларів, я вирушив у дорогу. Що ж відкрилося моїм очам: змін на краще ніяких, люди сердиті, голодні, зневірені, уряд про свій народ не дбає. Скільки надсилається грошових допомог українським фондам від українських діаспор цілого світу. Куди вони діваються? Де осідають? У Кремлі. Все йде в Москву. Виплачується якийсь мізерний процент Україні, щоб мовчали люди. Все йде на

утримання комуністичної банди. Яка роль у парламенті Кравчука? Чую сьогодні, як він готовий був продати Севастополь, віддати ядерну зброю, щоб Америка визнала Україну державою. Смішно. Америка признає це, але на словах. Це нічого не вирішить. Продав Кравчук і зброю, і флот. А завтра продасть і Україну. Віддасть свій народ у вічне братство. Він з братами-комуністами поділився – свою роль виконав. Кишені свої теж доларами напхає. А потім буде купувати маєтки по закордонах. Ось так піклується президент про свою державу.

Мало того, винищуються люди католицької віри, особливо це спостерігається серед українців Канади. Про це свідчать дії жида Моргендаля. Він нищить нас, а весь світ мовчить. Здається мені, що по кількості таких злочинців Канада займає перше місце у кримінальному світі. Люди страйкують, бунтують, а жид тішиться і думає: "Ви собі страйкуйте, а я свою справу роблю". Думаю, не можемо ми мовчати, бо з часом жида пліч-о-пліч з комуністами заповонять весь світ. Це буде всесвітнє комуністичне рабство.

Зі всього зроблю висновок: не дасть нам світ вільної України. А якщо це і станеться, то дуже високою ціною. Надто багато у нас ворогів: жидів, комуністів. Саме вони України нам не дадуть.

Линуть мої думки назустріч думкам інших людей, інших націй. Хотів би зустріти однодумців, а також людей, що, як і я, пройшли кацети; особливо зрадів би, якби ці люди були інших національностей. Цікаво, чи поділяють вони мої погляди? То ж лийте, думи, шукайте братів по цілому світу.

У 1939 році зішлись на нараду 3 лідери найбільших потуг світу – Гітлер, Сталін та Рузвельд. Гітлер каже:

– Я почну війну, бо хочу забрати мої землі від поляків та словаків.

Сталін каже:

– Адольф, сиди тихо, бо програєш війну. Я її виграю.

Рузвельд каже:

– Ви оба сидіть тихо, бо оба програєте, а я виграю.

Питає Рузвельд Гітлера:

– Чому ти думаєш, що виграєш війну?

– Тому, що мої люди одна раса.

Сталін каже:

– Зате у мене людей – маса.

А Рузвельд на те:

– Не ти виграєш, що одна раса, і не ти, що людей маса. Я виграю, бо у мене каса.

Так і вийшло. Каса виграла.

1940 р. У німецькому таборі.

1950 р. Канада.

А. Федько з родиною, 1959 р.

А. Федько, 1976 р.

